

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Həşimli Nigar Kamran qızı

“ Regional inkişaf və vergi siyasəti ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Fakültə: “Magistr mərkəzi”

Kafedra: “Maliyyə və maliyyə institutları”

İstiqamətin şifrəsi və adı: İİM010000 İqtisadiyyat

İxtisasın şifrəsi və adı: İİM010004 “Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər: i.e.n.dos.İ.M.Rzayev

Magistr proqr. rəhbəri: i.e.n. dos. İ.M.Rzayev

Kafedra müdiri: i.e.d. Ə.Ələkbərov

Bakı -2016

Mündəricat

Giriş.....	3
I Fəsil. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında regional vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları və nəzəri-metodoloji əsasları.....	9
I.I Regional iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə tarixi baxış.....	9
1.2. Vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları, sosial-iqtisadi inkişafda vergi amilinin rolu.....	20
II Fəsil. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sistemi.....	34
2.1 Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri.....	34
2.2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının ((2004-2008) və (2009-2013)-cu illər) fiskal məsələləri..	40
III Fəsil. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	52
3.1. Azərbaycan Respublikasında aparılan vergi siyasəti və vergi islahatların əsas istiqamətləri.....	52
3.2. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində vergi inzibatçılığının rolu.....	58
3.3 Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında vergi yükü amili.....	69
3.4 Regionların sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərində vergi sisteminin rolu.....	78
Nəticə və təkliflər.....	90
Ədəbiyyat.....	94

Giriş.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan uğurlu sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin iqtisadi inkişafı ilə yanaşı büdcə sistemi də inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin vergi sisteminin optimal siyasət altında nizamlanmasına böyük ehtiyac var. Respublikamızın müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatın bütün sferalarında olduğu kimi vergi sistemində də qanuna müvafiq addımlar atılmış, qanuverici, icraedici və s. orqanlar yaradılmışdır. Hər bir sahədə olduğu kimi məhz vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar da müvafiq islahat xarakterli tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər vergi qanunvericiliyimizin yaradılması, vergi sisteminin struktur tərkibinin yaradılması ilə bağlı olan tədbirlərdir.

Respublikamızın iqtisadiyyatında müşahidə olunan müsbət tendensiya ilk növbədə düzgün iqtisadi siyasətin, çevik və işlək mexanizmlər üzərində aparılan proqressiv islahatların nəticəsidir. Respublikamızda son illərdə uğurlu iqtisadi islahatlar həyata keçirilir və bu islahatların məntiqi nəticəsidir ki, 2015-cu ildə 2000-ci illə müqayisədə ÜDM 12,1 dəfə artaraq 47578,7 milyon manat, büdcə gəlirləri 24,5 dəfə artaraq 20325,9 milyon manat, vergi daxilolmaları isə 9,1 dəfə artaraq 5714,0 milyon manat olmuşdur. Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 10,8 %, 2015-cu ildə 15,9 %, vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 71,4 %, 2015-ci ildə isə 39,9 % təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2015-cu il dövlət büdcəsinin xərcləri 15% kəsrlə icra olunub. 2015-cu il ərzində dövlət büdcəsinin xərclərinin proqnozu 19,355 milyard manata qarşı 20,567 milyard manat olmuşdur ki, bu da 2014-ci ilin faktiki göstəriciləri ilə müqayisədə 207,2 milyon manat və ya 1,9% azdır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi əsasən Dövlət büdcəsi hesabına təşkil olunur. Dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının yeni iqtisadi sistemə keçməsi büdcə sisteminin quruluşu, onun təşkili prinsiplərini, büdcə həlqələri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri kəskin surətdə dəyişdirdi. Büdcə quruculuğundakı dəyişikliklər respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında da mühüm dəyişiklər əmələ gətirdi. Gəlirlərin və xərclərin quruluşundakı dəyişikliklər, onların ümumdünya standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması respublikada büdcənin sosial rolunun artırılmasında ifadə olunmağa başladı. Büdcənin həmçinin iqtisadi rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Keçid dövründəki çətinliklər, xüsusilə sahibkarlığın inkişafı və xüsusi mülkiyyətə keçid üçün maddi ilkin şərtlərin yaradılması yalnız dövlətin köməyi və nəzarəti şəraitində ola bilərdi.

Büdcənin mahiyyəti və funksiyalarında əmələ gələn dəyişikliklərdən biri də bələdiyyələrin büdcələrinin təşkili üzrə yeni qaydaların müəyyən edilməsi və mərkəzi büdcə ilə onların arasında üzvi əlaqələrin formalaşmasıdır. Bələdiyyələr əslində sosial-mədəni tədbirlərin xeyli hissəsini öz üzərinə götürərək büdcənin quruluşunda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxaracaq idarəetmə həlqəsinə çevrilirlər.

Büdcənin mahiyyət dəyişikliklərindən biri də onun getdikcə daha çox sosial və investisiya yönümlü olmasıdır. Büdcə xərclərinin tərkibində sosial və investisiya xərclərinin xüsusi çəkisinin ilbəil çoxalması bunu sübut edir. Respublikamızın iqtisadiyyatında bazar münasibətləri şəraitində, bu münasibətlərin tənzimlənməsində və dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşmasında vergilərin rolu artır, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində prinsiplə cəhətcə yeni vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinə çatması vergilərin və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında səfərbər olunması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Bu baxımdan mövzusu

“Regional inkişaf və vergi siyasəti” mövzusu olduqca aktualdır. Bu sahədə təhlillərin, araşdırmaların aparılmasına ehtiyac duyulur.

Dissertasiyanın öyrənilmə səviyyəsi. Ölkənin maliyyə və o cümlədən, regionların vergi potensialının müəyyən olunması üsulları, regional maliyyə siyasətinin formalaşması məsələləri iqtisad elminin tədqiq olunmamış sahələrdən biridir. Tədqiq olunan problem üzrə xarici ölkə alimlərindən Sokolovskiy L.,

Arkin V., Slastnikov A., Şevtsova E., Qusauov S., Kubanova M, Balatskiy E., Qorskiy İ., Черник Д., Panskov V., və s., Azərbaycan iqtisadçı-alimlərindən Nuriyev Ə., Musayev A., Əlirzayev Ə., Həsənlı M., Bağırov D., Sadıqov M., İ.M.Rzayev., Kəlbiyev Y. və digərlərinin əsərlərini göstərmək olar.

Bu əsərlərin təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı işlərdə regionların maliyyə və vergi siyasətinin formalaşması, vergi potesialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılmış, lakin regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması məsələləri, həmçinin regional vergi nəzəriyyələri, müasir mərhələdə həyata keçirilən regional vergi siyasətinin əsas istiqamətləri bu işlərdə tam öz həllini tapmamışdır. Bütün bunlar da qarşıya qoyulmuş problemin aktuallığına və elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Dissertasiyanın məqsədi. Azərbaycanda müasir mərhələdə həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, regional inkişaf problemləri, regional inkişaf nəzəriyyələri, müasir mərhələdə aparılan vergi siyasətinin regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi, regionların vergi potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi və onun optimallaşdırılması məsələlərinin həlli tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli məqsəduyğun sayılır:

- Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında regional vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları və nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması,
- Regional iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə tarixi baxış, vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları, sosial-iqtisadi inkişafda vergi amilinin rolu;
- Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sisteminin təhlili;
- Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının təhlili nəticəsində vergi potensialının vergi yükünün parametrlərinin qiymətləndirilməsində istifadə edilməsi;
- Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrinin təhlili;
- vergi potensialının nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi;
- vergi potensialının proqnozlaşdırılması;

- optimal vergi rejiminin müəyyən edilməsi;
- regionların maliyyə bazasının təşkeledicisi olan vergi potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi;
- vergi rejiminin formalaşması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması.

Tədqiqatın **obyekti** regionların sosial-iqtisadi inkişafını əks etdirən maliyyə və vergi potensialı, vergi yükü göstəriciləri, **predmeti** isə vergi siyasətinin və optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin müəyyən edilməsinin tədqiqi, proqnozlaşdırılması və riyazi-iqtisadi modellər vasitəsi ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsidir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və xarici ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, optimal vergi rejiminin və vergi yükünün müəyyən edilməsi sahəsində elmi-tədqiqat əsərləri təşkil etmişdir.

Dissertasiya işində informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Vergilər və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi materialları, İnternet şəbəkəsində mövzuya uyğun elektron resurslar təşkil etmişdir.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, iqtisadi-riyazi, imitasiya modelləşdirilməsi üsulları, riyazi statistika və s. üsullar geniş istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqat prosesində aşkar olunmuş elmi yenilik kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında regional vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları və nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənilməsi, hazırlanması,
- Regional iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə tarixi baxış, Vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları, sosial-iqtisadi inkişafda vergi amilinin rolunun təhlili;
- Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sisteminin təkmilləşməsi istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının ((2004-2008) və (2009-2013)-cu illər) fiskal məsələləri araşdırılır ;

- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində vergi inzibətçiliğinin rolu tədqiq edilir;

- Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında vergi yükü amili,

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərində vergi sisteminin rolu şərh edilmişdir;

-Azərbaycan iqtisadiyyatının tarazlı inkişafı üçün optimal vergi rejiminin formalaşması istiqamətləri müəyyən olunmuş və vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsulları təklif olunmuşdur;

- regionların maliyyə potensialına vergi yükünün təsiri qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiyanın əməli əhəmiyyəti. Tədqiqat işində xülasə edilən nəzəri-metodik müddəalar və tövsiyələr ölkədə regionların sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərərə bilər, Azərbaycanın müasir vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə tövsiyə verə bilər. İşdə təklif edilən iqtisadi-riyazi modellər sistemi vasitəsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının vergi potensialının müəyyən etmək və onun əsasında tarazlaşdırılmış vergi siyasətini formalaşdırmaq imkanı yaranır.

Dissertasiya işində regionlaşdırma sxemi əsasında Azərbaycanın regionlarının maliyyə və vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması həyata keçirilmiş və Azərbaycan Respublikasının vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyası hazırlanmışdır.

Dissertasiya işində təklif edilən metodolgiya Vergilər Nazirliyində vergi strategiyasının işlənməsi prosesində, ölkənin və regionların vergi sistemində aparılan islahatlar prosesində əsaslandırılmış istiqamətlərin seçilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işində ölkənin və regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında vergi siyasətinin rolu ətraflı şəkildə şərh edilmişdir. Dissertasiya işi üç fəsildən, doqquz paragrafdan ibarətdir. Birinci fəsildə vergi siyasətinin nəzəri və metodoloji məsələləri və ölkənin iqtisadi inkişafında onun rolu şərh edilmişdir.

İkinci fəsildə Azərbaycan Respublikasının və onun regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası, iqtisadi inkişafın müasir xüsusiyyətləri və səviyyəsi şərh edilmişdir. Bu fəsildə regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanda həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişafa vergi siyasətinin təsiri məsələləri ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Vergi potensialının həm ölkə üzrə, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə artırılması mənbələri araşdırılır. Həmçinin vergi potensialından səmərəli istifadə məsələləri təhlil edilir.

Nəticə və təklifdə dissertasiya işinin predmetindən, tədqiqat obyektindən irəli gələn vergi potensialı ilə əlaqədar olan nəzəri və praktiki təkliflər verilir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirə biləcək fikirlər söylənilir, vergilər vasitəsi ilə iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məsələlərinə aid təkliflər verilmişdir.

I Fəsil. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında regional vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları və nəzəri-metodoloji əsasları

I.1 Regional iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə tarixi baxış.

Regionun inkişafı dedikdə, ilk növbədə, əhalinin həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılmasına səbəb olan, həyat fəaliyyətinin təmin olunmasını, iqtisadiyyatının strukturunu və regionun sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin məcmusunun dəyişilməsi başa düşülür. Bu anlayış özündə iqtisadiyyatın artımı (MÜA – məhsulun ümumi artımı), MÜA-nın adambaşına düşən payı, əhalinin gəlirinin artımı, sosial sahənin və infrastrukturun inkişafı, insan kapitalının səviyyə və keyfiyyətinin artımı kimi göstəricilər sistemini özündə birləşdirir.

Regionun inkişafı – onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə səbəb olan müsbət dəyişikliklərin cəmlənməsi prosesidir. Subyektin iqtisadi baxımdan dəyişilməsi – onun səmərəliliyinin, funksional faydalılığının və iqtisadi göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişilməsidir. Yəni, subyektin funksional faydalılığının, qoyulmuş məqsədlərə (səmərəliliyin, həyat keyfiyyətinin, rəqabətə davamlılığın, insan kapitalının, investisiya cazibədarlığının, gəlirliyin artırılması) nail olmaq üçün subyektin potensialının artırılması və ya azalması hesabına onun məqsədəuyğunluğunun genişlənməsi və ya daralması baş verə bilər.

Regional iqtisadiyyat sahəsində əsas elmi məktəblər dünyanın aparıcı inkişaf etmiş ölkələrində yaranmışdır – ABŞ-da, Almaniyada, Böyük Britaniyada, Fransada və İsveçdə. Bu nəzəriyyələr texnoloji baxımdan aparıcı ölkələrin səriştəsini ümumiləşdirirlər. Regional iqtisadiyyat nəzəriyyələrini müxtəlif modelləri mövcuddur: neoklassik nəzəriyyə kumulyativ artım modeli və regionun rəqabət üstünlüklərinə əsaslanan artım nəzəriyyəsi.

Neoklassik nəzəriyyənin əsasında regional iqtisadiyyatların açıqlığı və onların arasında azad rəqabətin olması durur. Bu nəzəriyyə iqtisadi sistemin istehsal potensialını artıran amillərin nəzərə alınmasına əsaslanır. Regional artımın

parametrləri texnologiyaların səviyyəsi, investisiyaların həcmi, əmək ehtiyatlarının kəmiyyəti və keyfiyyəti, təbii resurslarla müəyyən edilir. Bu zaman resursların çevikliyi və iqtisadiyyatların açıqlığı və məhdud resurslara regionların rəqabəti hesabına istehsal amillərinə qiymətlərin yaxınlaşması nəzərdə tutulur.

Müasir neoklassik nəzəriyyə (X.Zibert, A.Leş) regionun coğrafi və sosial xüsusiyyətlərini nəzərə alır (nəqliyyat xüsusiyyətləri, artımın daxili determinasiyası kimi sosial sistemi).

Ümumiyyətlə, neoklassik nəzəriyyə həm milli, həm regional səviyyədə resurslar və gəlirlər uğrunda azad rəqabət bazarlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Xüsusən qeyd edək ki, daha az inkişaf etmiş regionlarda – daha az əmək haqqı olur və buna uyğun olaraq daha aşağı istehsal məsrəfləri, daha yüksək gəlir əldə edilir, bu da regionun sürətli inkişafını və əlavə kapital axınını şərtləndirir.

Neoklassik nəzəriyyənin (həmçinin onun daha yeni variantlarının) zərif yeri regionların xüsusiyyətlərinin kifayət qədər nəzərə alınmasıdır. Məsələn, tam mobil olmayan predmet kimi təbii sərvətlər çıxış edir. Eyni zamanda ən yaxşı əmək ehtiyatları, adətən neoklassik nəzəriyyəsinin əksinə olaraq, infrastruktur və iqtisadi inkişaf baxımından daha perspektivli olan şəhər və rayonlara axırlar və bununla həmin ölkədə regionların qeyri-bərabərliyini dərinləşdirirlər. Dünya ölkələrinin müxtəlif regionlarının qloballaşma zamanı investisiya uğrunda rəqabətə girməsi bu vəziyyəti daha qabarıq şəkildə göstərir. Ona görə Avropa və başqa inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Asiya “pələng”ləri ölkələrinə əmək ehtiyatları ucuz, lakin əməyin keyfiyyəti yüksək olduğuna görə investisiya axınları artır.

Kumulyativ artım nəzəriyyəsi (baza modelinin müəllifi Q.Murdeldir) əvvəlcə ərazi vahidi kimi çıxış edən ölkələr üçün yaradılmışdır. Q.Murdel göstərir ki, zaman keçdikcə miqyas effektinin sayəsində regionun cüzi üstünlüyü bir neçə dəfə arta bilər. Bu nəzəriyyənin əsas müddəalarının regionlara tətbiqi belə nəticəyə gətirir ki, müəyyən rayonların üstünlüyü (artım nöqtələri) regionların inkişafının

sürətləndirilməsini şərtləndirir. Belə artım mərkəzlərinin olmadığı təqdirdə regionların iqtisadi geriləməsi daha da sürətlənə bilər.

Regional iqtisadiyyatın artımı nəzəriyyəsinin müəllifləri (A.Veber, X.Riçardson və s.) regionun sürətli sənaye artımının əsas amili kimi istehsal məsrəflərin azalmasına səbəb olan iri şəhər aqlomerasiyalarını hesab edir.

X.Riçardsonun fikrinə görə, məhz iri şəhərlərin birliyi və ya vahid bir nəhəng şəhərlər - meqapolislər - ölkənin və regionun iqtisadiyyatının “artım qütbləridir”. Məhz istehsal məsrəflərinin regional aqlomerasiya qənaəti yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin, alimlərin gəlişinə, texniki tərəqqinin və əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur.

X.Riçardson öz artım modelində təbii sərvətlərin qeyri-mobilliyini və iri şəhərlərin, yəni regionların konkret xüsusiyyətlərini nəzərə alıb. Modeldə region artımı daxili qeyri-mobil resurslara və mobil resursların başqa regionlardan cəlb olunmasına əsaslanır. Aqlomerasiya effekti, regionların innovasiyalara və müasir texnologiyalara qabiliyyət, investorlar üçün cəlbəedici sahibkar və investisiya iqliminin yaradılması region artımının əsas ünsürü kimi çıxış edir.

C.Fridmen və onun davamçıları inkişaf səriştəsinin (təcrübəsinin) təhlili əsasında hesab edirlər ki, artım şəhərlərdə cəmləşir. Məhz iri şəhərlərin iqtisadi artımı regionlara öz gəlirləri hesabına inkişaf etməyə şərait yaradır. Artım nəzəriyyəsini müəssisələrin iri şəhərlər hesabına qeyri-bərabər yerləşməsi nəzəriyyəsi tamamlayır.

Artım qütbləri və onların periferiyaya təsiri nəzəriyyəsində T.Xeqerstrand, C.Fridmen, J.R.Budvilin mühüm xidməti olub. Onlar periferiyaya innovasiyaların diffuziyası fikrini inkişaf etdirmişdilər.

J.R. Budvilin modelinə görə, iqtisadiyyatda istehsalın inkişafı qeyri bərabər gedir – daima dinamik olan qabaqcıl sahələri qeyd etmək olar. Onlar bütün iqtisadiyyatın inkişafın lokomotivi və “inkişaf qütbləri” kimi çıxış edir.

V.Leontyevin “məsrəflər – istehsal buraxılışı” əlaqələr sisteminin vasitəsilə istehsal artımının effekti bütün region və ölkəyə şamil olunur. İstehsalın cəmləşdirilməsi prosesinə görə aparıcı sahələr artım mərkəzlərində müəyyən ərazilərə cəmləşirlər.

Bununla yanaşı J.R.Budvilə görə, müstəqil artım rayonların yalnız yuxarı ireraxiya səviyyələrinə aiddir, hərçənd aşağı ərazi strukturların artımı innovasiyaların diffuziya mexanizmləri ilə müəyyən edilir.

Dünyanın ən iri şəhərlərində, qloballaşma şəraitində keyfiyyətli insan kapitalı beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətdə cəmləşir. Bu barədə C.Xokcvord, T.Xoen və Anmov Tivari özünün 2025-ci ilə qədər dünyanın iri şəhərlərinin inkişafı barədə tədqiqat məruzələrində qeyd etmişdilər. 2005-ci ildə dünyanın 100 ən iri şəhərin payına dünya ÜDM-in 25%, 2008-ci ildə isə - 30% düşürdü. Yaxın 15 ilə “dünyanın iqtisadi kartası” xeyli dəyişəcək: Nyu-York, Tokio, London kimi ənənəvi dünya şəhərlərinin sırasına Şanxay, Mexiko, San-Paulu, Mumbai kimi şəhərlər də qoşulacaq. Lakin dünya iqtisadiyyatının əsas hissəsi daha çox meqapolislərdə və iri şəhərlərdə cəmləşəcək.

Müasir zamanda institutsional yanaşmalar və regional iqtisadiyyatın inkişafı nəzəriyyəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Region iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı üçün həm sahibkarlıq fəaliyyətinin, həm region əhalisinin fəaliyyətinin siyasi, institutsional, və sosial təminatı tələb olunur. İstehsalın yerləşdirilməsinin dinamik nəzəriyyəsi həmçinin öz inkişafını davam edir. O.Kuznetsova istehsalın yerləşdirilməsinin dinamik modellərinin əsasında aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir:

- ərazi üzrə müəssisələrin yayılmasının ireraxiya – dalğalı xarakteri ona dəlalət edir ki, zaman keçdikcə regionların arasında disproporsiyalar aradan götürülür. İqtisadi baxımdan həmişə qabaqcıl regionlar mövcud olacaq;

- müəssisələrin yayılmasının müxtəlif amilləri mövcuddur. Onlardan birisi – region hakimiyyətinin iqtisadi siyasəti;

- lider və autsayder regionlar arasında ki, fərqin daima artması inandırıcı deyil, çünki real şəraitdə kapital iri iqtisadi mərkəzlərdən perefiriya (kənar) rayonlarına axır;

- regionların iqtisadi inkişaf səviyyələrinin arasında disproporsiyalar birdəfəlik müəyyən olunmur, çünki artım yeni yerlərdə, həmçinin keçmiş perefiriya rayonlarında əmələ gələ bilər.

Son zamanlar rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi daha geniş yayılıb. Hazırda bu nəzəriyyə həm ölkələr, həm regionlar səviyyəsində inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyə yerləşdirmə nəzəriyyəsini, artım qütbləri nəzəriyyəsini, kumulyativ nəzəriyyələr və diffuziya nəzəriyyəsini inkişaf etdirir. Ölkələr və regionlar istehsal, intellektual, texnoloji, təbii və s. üstünlüklərindən inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması zamanı maksimal dərəcədə istifadə etməlidirlər. Bu nəzəriyyənin müəlliflərindən biri olan M.Porterin konsepsiyasında – “milli romb” durur. Bu “romb” ölkə və ya region iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərini açıqlayır. “Milli romb” ölkənin və ya regionun potensial üstünlüklərini gerçəkləşdirilməsi üçün şərait yaradan determinantlar (müəyyənedici amillər) sistemini müəyyən edir.

Daxili bazarda sahə məhsulu və xidmətlərinə olan tələbat böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz daxili bazarda yeni əmtəələr aprobeşiyadan keçməlidirlər. Yüksək texnologiyalı milli firmaların əmtəə istehsalı zəruridir, xüsusən diqqət milli yüksək məişət texnologiyalarının istehsalına yönəldilməlidir. Həmçinin bu məhsullara yüksək daxili tələbatın yaradılması da tələb olunur. Bu milli insan kapitalının artım və inkişafını təmin edir və onun xaricə axınının qarşısını alır. Prinsip etibarı ilə, geriləyən iqtisadiyyatlı ölkələr milli insan kapitalının yüksək keyfiyyətə malik olduqda müasir iqtisadiyyatı yaratmağa qadirdir (“Asiya pələngləri”).

Regional inkişafda əlaqədar və dəstəkverici sahələrin rolu çox böyükdür. Əlaqədar və dəstəkverici sahələrin regional inkişafda rolunun şərhı hər bir ölkənin

dörd atributundan ibarətdir. Bu atributlar ayrı-ayrılıqda yaxud birlikdə ölkənin və ya regionun rəqabət üstünlüklərinin əsasını təşkil edir. Yüksək texnoloji istehsal, uğurlu inkişaf üçün həmin ölkədə beynəlxalq səviyyədə rəqabətə davamlı təchizat sahələrinin mövcudluğunu zəruri edir. Əlaqədar yüksək texnoloji sahələrin mövcudluğu da zamanın tələbidir. Məsələn, materialşünaslığın, yeni materialların istehsalı olmadığı halda kosmik sahə inkişaf edə bilməz. Eləcə də, müasir elektron texnologiyaları olmadığı halda kompüter istehsalını inkişaf etdirmək çox çətindir.

Bu amillər şirkətlərin yaranmasına və rəqabət qaydalarını mənimsəməsinə səbəb olan milli mühiti şərtləndirirlər. Resursların və peşəkar iş qüvvəsinin, dolğun informasiyanın əldə olunması, cəlbedici investisiya iqliminin formalaşması, şirkət əməkdaşlarının, menecerlərin və sahibkarların, şirkət və cəmiyyət üçün uzunmüddətli və səmərəli məqsədlərinin formalaşması, innovasiya və sahibkar fəaliyyəti üçün stimulların yaradılması və s. kimi məsələlər öz həllini tapmalıdır.

Əgər ölkə və ya region daxili vəziyyət xüsusişədirilmiş aktivlərin çevik akkumulyasiyasını stimullaşdırırsa, onda milli şirkətlər rəqabət üstünlüyünü qazanırlar. Həmçinin, ölkədə və ya regionda informasiya axını təmin olunduğu halda milli və regional şirkətlər rəqabət üstünlüyü əldə edirlər. Ölkə-daxili vəziyyət şirkətləri innovasiyalara və investisiyalara müraciət etməyə məcbur etdiyi halda, onlar nəinki rəqabət üstünlüklərinə malik olurlar, hətta mövcud olan üstünlükləri tədricən gücləndirirlər.

Neoklassik nəzəriyyələrin əsas qənaəti regionların iqtisadi inkişaf səviyyə tədricən bərabərləşir kimi səsləndiyi üçün bu elmi məktəbin tərəfdarları dövlətin regionların iqtisadi inkişafına müdaxilə etməməsi haqqında nəticəyə gəliblər. Eyni zamanda, onlar problemlə regionlarda sosial məsələlərin həlli üçün maliyyə yardımının ayrılmasını zəruri sayırlar.

Kumulyativ artım nəzəriyyəsinin tərəfdarların mövqeyi, regionların iqtisadi inkişaf səviyyələrindəki disproporsiyaların genişlənməsindən və ya

saxlanılmasından irəli gəlir. Müasir regional siyasətin mühüm məqsədinin də açıqlanması onlar tərəfindən müəyyən edilib – regionların iqtisadi inkişaf səviyyələrində fərqlərin azalması. Bu da ona gətirib çıxarır ki, dövlət inkişafda ən geridə qalmış regionların iqtisadi inkişafını stimullaşdırmalıdır.

İqtisadi artımın yüksək templərini saxlamaq üçün iqtisadiyyatı geriləyən ölkələr öz milli gəlirinin böyük hissəsini investisiyalara yönəltməyə məcburdurlar. Ona görə də, bu ölkələr sosial və digər proqramlara qənaət edirlər, bu isə strateji yanaşmada özünü doğruldur. Həmin ölkələrdə insan kapitalının başlanğıc səviyyəsinin aşağı olduğu halda investisiyalar tələb olunan nəticəni verməyə bilirlər. İnsan kapitalın mövcudluğu konkret ölkənin davamlı iqtisadi artım trayektoriyasına çıxışını təmin edir. Aydın məsələdir ki, sağlam iqtisadi siyasət və makro-inkişaf proqramı aşağıdakı əsas özəklərə söykənməlidir: ÜDM-in artımı, səmərəli və rəqabətə davamlı istehsalatların yaradılması, insan kapitalının yüksək səviyyəsi və keyfiyyəti, iqtisadi azadlıq.

Müasir dövrdə inkişaf etmiş və iqtisadiyyatı geriləyən ölkələrdə dövlət zəif inkişaf etmiş regionların həyat keyfiyyətinin artırılmasında fəal iştirak edir. Qeyd edək ki, inkişafda olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyası (fərqləndirilməsi) xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya və Hindistan kimi ölkələr öz iqtisadiyyatının strukturunu uğurla diversifikasiyadan keçiriblər. Yaponiya isə sənayesinin bərpasını müharibədən sonra həll etdi.

Çin, Hindistan və Cənubi Koreya aqrar ölkə olduğuna görə sənayeləşmə prosesindən keçə bildilər. Dünyada inkişaf mərhələsindən asılı olaraq iki ifrat siyasət qeyd olunur: 1) fəal dövlət tənzimlənməsi. 2) liberallaşma. Məsələn, Çində 1978-ci ildən başlayaraq liberal bazar iqtisadiyyatı ocaqların yaradılması siyasəti aparılırdı, həmçinin rejimin liberallaşması, iqtisadi idarəetmənin mərkəzdən uzaqlaşma siyasəti, dövlət planlaşdırılmasının rolunun aşağı salınması, xarici investisiyaların cəlb olunması prosesləri baş vermişdi.

Bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyası zamanı dövlət prioritet sahələrin seçimini aparır. Bu sahələrə investisiyalar qiymətləndirilir. Prioritet sahələr vergi, gömrük və s. güzəştlərə malik olur. Qeyd etməliyik ki, prioritet sahələrin strukturu zaman getdikcə dəyişirdi. Məsələn, Yaponiyada əvvəllər prioritet sahələr kimi metallurgiya və kömür sənayesi, 1950-ci illərdə isə - avtomobil sənayesi sayılırdı. Çində islahatların ilkin mərhələsində prioritet sahələr kimi kənd təsərrüfatı, qida sənayesi, yüngül sənaye və s. xalq istehlakı mallarını istehsal edən sahələr elan olunmuşdur, lakin sonra onların yerini maşınqayırma, tikinti materialların istehsalı, avtomobil və kimya sənayesi tutmuşdur. XX əsrin 90-cı illərin ikinci yarısından prioritet sahələrə mikrosxem istehsalı, kompüterlərin və telekommunikasiya komponentlərin istehsalı, yeni materialların işlənməsi aid edilmişdir.

Region iqtisadiyyatı öz inkişaf prosesi zamanı, ölkənin mərkəzi ilə və regionları, regionların arasında, həmçinin regionların daxilində məhsulun istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı üzrə münasibətləri ifadə edir. Ölkə ərazisi üzrə iqtisadiyyatın səmərəli yerləşdirilməsinə dair ümumi nəzəriyyənin yaradılma problemi hələki həll olunmayıb. Səmərəli iqtisadi əlaqələrin qurulmasında yalnız yerləşdirmə amilin nəzərə alınmasına cəhdlər göstərilir. Bu isə, öz növbəsində, çoxamilli optimal məsələnin həllini tələb edir. Bu məsələdə məhdud olan bütün istehsal resursları, həmçinin ölkə ərazisi, onun təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması, potensial təbii sərvətlər barədə məlumatlar yerləşdirmə amil kimi çıxış edirlər.

Ölkənin mövcud olan istehsal potensialının istifadəsinə dair səmərəli variantın seçimi prosesində müəssisələrin daha səmərəli yerləşdirilməsi məsələsi həll olunur. Sahələrin səmərəli yerləşdirilməsinin əsaslandırılması bütövlükdə ölkənin və ayrı-ayrı regionların müəyyən növ məhsula olan tələbatlarının təhlili vasitəsilə aparılır. İstehsalatın yerləşdirilməsi firmanın öz iqtisadi funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün seçilən istehsal və satış obyektlərinin coğrafi yerləşdirilməsinə deyilir.

Yerləşdirmə (lokallaşma) nəzəriyyəsinin yaranması alman iqtisadçısı Y.Tyunenin adı ilə əlaqələndirilir. Onun elmi əsərlərinin əsas məzmunu kənd təsərrüfatı istehsalının yerləşdirilməsinin qanunauyğunluqların aşkar edilməsidir. Öz tədqiqatlarında Y.Tyunen iqtisadi baxımdan dünyadan təcrid olan dövlət çərçivəsində kənd təsərrüfatı məhsulunun yeganə satış bazarı və eyni zamanda sənaye mallarının mənbəyi kimi çıxış edən mərkəzi şəhər olur. Məkanın hər bir nöqtəsində hər bir məhsulun qiyməti onun şəhərdəki olan qiymətindən, yükün çəkisinə və daşınmanın məsələsinə tam tənəsüblü şəkildə qəbul edilən nəqliyyat xərclərinin həcmi qədər fərqlənir. Y.Tyunenin işlərində optimallaşma meyarı kimi – nəqliyyat xərclərinin azalması çıxış edir.

Alman alimi V.Laundxardın əsas vəzifəsi məhsulun satış bazarlarına və xammal mənbələrinə nisbətən ayrı-ayrı sənaye müəssisələrin optimal yerləşdirilməsinə dair məntəqənin tapılması üsuludur. V.Laundxardda olduğu kimi Y.Tyunendə də istehsalın həlledici amili qismində nəqliyyat xərcləri çıxış edir. Tədqiq olunan ərazinin hər bir nöqtəsi hamısı üçün istehsal məsrəfləri eyni götürülür. Müəssisənin optimal yerləşdirilməsi nöqtəsi daşınılan yüklərin və məsafələrin həcmələrinin nisbətlərindən asılı olaraq tapılır.

Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirmə prinsipləri aşkar edilmiş qanun-uayğunluqları konkretləşdirirlər və tamamlayırlar. İqtisadi rayonlaşmanın və onunla bağlı regional təsərrüfat komplekslərinin formalaşmasının nəzəri əsaslandırılması daha çox N.N.Kolosoovskinin işlərində əksini tapmışdır. O deyirdi ki, ölkənin iri iqtisadi rayonlara “düzgün” bölünməsi onların kompleks inkişafına (daxili kooperasiyanın inkişaf etdirilməsi hesabına) təkan verəcək, həmçinin onların ölkə iqtisadiyyatında ixtisaslaşmasını gücləndirir(11).

Müharibədən sonrakı birinci onillikdə regional iqtisadiyyatın problemlərin tədqiqatı bir çox ölkədə inkişaf etmişdir. Regionşünas alimlərin və iqtisadiyyatın məkan üzrə təşkili nəzəriyyələrinin birləşdirilməsi üçün zəmin yaradılmışdır. Bu mərhələdə avanqard rolu amerikan alimi U.İzzard oynadı(11,13).

Regional elm, ictimai elmlərin kəşf və nəzəriyyələrindən istifadə edərək, insan fəaliyyətinin məkan aspektinin öyrənilməsinə diqqət edir. Əvvəlki nəzəriyyələr ya istehsalçıların satıcıların və istehlakçıların fərdi maraqlarına (Qərbi məktəb), ya da dövlətin maraqlarına (Sovet məktəbi) istiqamətlənirdi. Müasir nəzəriyyələr yerləşdirilmənin qanunauyğunluqlarını dövlət, qrup və fərdi maraqların qarşılıqlı ziddiyyətləri şəraitində izah edirlər. Bundan başqa tədqiq olunan halların keçmiş determinist təsvirindən fərqli olaraq yeni nəzəriyyələrdə, yerləşdirmə prosesinin iştirakçılarının davranışı qeyri müəyyənlik və risk şəraitində, proqnozlaşdırılır və təhlil olunur.

İqtisadi məkana görə səmərəli təşkili və istehsalın quruluşuna dair nəzəriyyələr istehsalın məkan üzrə təşkili formalarının funksional xüsusiyyətlərinə, sənaye və nəqliyyat qovşaqlarına, aqlomerasiyalara, ərazi-istehsal komplekslərinə, şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinə və s. əsaslanır.

Fransa iqtisadçısı F.Perrunun tərəfindən irəli sürdüyü artım qütbləri nəzəriyyəsi geniş nüfuza malik olmuşdur. Onun əsasında iqtisadiyyatın sahə strukturunun aparıcı rolu və ilk növbədə, yeni mal və xidmət yaradan aparıcı sahələr durur. Bu nəzəriyyə, V.Kristallerin mərkəzi yerlər nəzəriyyələrini iqtisad elminin daha müasir nailiyyətlərini istifadə edərək gücləndirir.

Eyni zamanda bu nəzəriyyə bir çox cəhətdən N.N.Kolosovskinin ərazi-istehsalat komplekslərinə dair nəzəriyyəsi ilə bağlıdır. Aparıcı sahələrin müəssisələrinin yerləşdiyi iqtisadi məkanın mərkəzləri və arealları, istehsal amillərinin daha səmərəli istifadəsini təmin etdiyi üçün, həmin amillərin cazibə qütblərinə çevrilirlər. Bu hal müəssisələrin cəmlənməsinə və iqtisadi artım qütblərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Müasir regionlararası iqtisadi əlaqələr (yaxud regional iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqəsi) nəzəriyyəsi özündə istehsalın və istehsal amillərinin yerləşdirilməsinə dair ayrı-ayrı nəzəriyyələri cəmləşdirir. Bu nəzəriyyədə ümumi iqtisadi tarazlılığa aid nəzəriyyənin nəticələrindən və beynəlxalq iqtisadi integrasiya fikrindən istifadə olunur.

Hər bir ölkənin ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biri də regional inkişaf siyasətidir. Ümumi sosial-iqtisadi siyasətdən fərqli olaraq regional inkişafın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Başlıca xüsusiyyətlərdən biri regional siyasətin kompleks xarakter daşmasıdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti necədirsə, regional siyasət də elədir. Birinci halda ölkə qarşısında qoyulan vəzifələr, ikinci halda region miqyasında qarşıya qoyulur və yerinə yetirilir. Baxmayaraq daha kiçik ərazidə həyata keçirilir, regional sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti daha mürəkkəbdir. Ona görə ki, bu inkişaf çoxsaylı ümumrespublika xarakterli amillərlə yanaşı, həm də hər bir regionun konkret şəraitindən, təbii-iqtisadi potensialından, coğrafi mövqeyindən irəli gələn amillərdən də asılıdır (14). İstər ölkə səviyyəsində, istərsə də regional səviyyədə sosial-iqtisadi inkişaf dedikdə sabit sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq, iqtisadi stabilliyi təmin etmək, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə qarşıya qoyulmuş cari və strateji məqsədlər, vəzifələr və onların yerinə yetirilməsi vasitələrinin məcmuyu başa düşülür. Təcrübə və araşdırmalar sübut edir ki, ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti, eləcə də regional sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin formalaşmasına bir çox daxili və xarici amillər təsir edir. Daxili amillər əsasən milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi, mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formaları arasındakı inkişaf nisbətləri və qarşılıqlı münasibətlər, regional inkişaf göstəriciləri, əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin qorunub saxlanması və yüksəldilməsi və s. ilə bağlı olduğu halda, xarici amillər əsasən dövlətlər arasındakı münasibətlərdən və dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərdən asılıdır.

Məlumdur ki, müasir dövr dünyada qloballaşma proseslərinin müxtəlif əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Hal-hazırda qloballaşma cəmiyyətin inkişafının obyektiv prosesi olub ayrı-ayrı ölkələrdə təsərrüfat fəaliyyətinin faydalılığının əldə olunmasına şərait yaradır. Qloballaşma hesabına ölkələr istehsal xərclərindən qənaət edilməsinə, resursların beynəlxalq miqyasda əlverişli yerləşməsinə, milli bazarlara xas məhsulların keyfiyyətinin və çeşidinin artırılmasına, rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə, elmi-texniki və mədəni nailiyyətlərin əldə olunmasına nail olurlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi qloballaşma, heç də bütün ölkələr üçün, xüsusən inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün o qədər də səmərəli deyildir. Belə ki, iqtisadiyyat üzərində nəzarətin, tədricən suveren dövlətlərdən transmilli korporasiyaların və beynəlxalq təşkilatların əlinə keçməsi, bir çox hallarda milli maraqların sıxışdırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının bu təşkilatların tələbinə uyğun inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Başqa sözlə desək, qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatı güclü olan dövlətlər digər dövlətlərə nisbətən daha əlverişli vəziyyətdə olurlar ki, bu da ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaf göstəriciləri arasında kəskin fərqlərin meydana gəlməsinə səbəb olur (12; 19; 26; 27).

Araşdırmalar göstərir ki, son 12 il ərzində dünya üzrə ümumdaxili məhsulun 85%-dən də çoxu dünya əhalisinin 20%-nin yaşadığı inkişaf etmiş ölkələrin payına düşdüyü halda, kasıb ölkələrdə yaşayan 20% əhaliyə isə dünya üzrə ümumdaxili məhsulun 1%-i düşür. Bu isə sübut edir ki, qloballaşma prosesi dayanıqlı (davamlı və ya stabil) iqtisadi artımı təmin edə bilməmişdir. Məlumdur ki, iqtisadi inkişafın davamlı olması istehsalın səmərəliliyi, sosial problemlərin həlli, beynəlxalq aləmdə ölkənin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ixracı yönümlü istehsalın inkişafı, istehsal edilən məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin tələbata uyğun olaraq mütəmadi yüksəldilməsi və s. amillərlə şərtlənir (11; 16; 27; 28).

Azərbaycan Respublikasında 2000-ci ildən başlayaraq müşahidə edilən iqtisadi inkişaf ümumdaxili məhsulun dinamik artımı, sənaye və kənd təsərrüfatında əldə edilən irəliləyişlər, investisiya qoyuluşundakı artım və bu sahədə üstünlüyün yerli investisiyalar təşkil etməsi, sosial sahədə inkişafa xidmət edən ciddi qərarların qəbul edilməsi və s. müsbət xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bütün bunları, təbii ki, davamlı iqtisadi inkişafın ilk şərtləri hesab etmək olar. Lakin əldə edilən iqtisadi artımın strukturuna, davamlı inkişafı şərtləndirən amillərə bağlılığına nəzər saldıqda bu artımın zəruri şərtlərə qismən cavab veridyi qənaətinə gəlinir. Xüsusilə bu onunla bağlıdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında regional inkişaf istiqamətində əldə edilən uğurlarla yanaşı, bəzi problemlər də qalmaqdadır. Bu problem, xüsusilə ayrı-ayrı regionların iqtisadi inkişaf səviyyəsində ciddi fərqlərin olması, eləcə də

ÜDM-in strukturunda bütün sahələrin və regionların lazımı qədər pay almamasında, yəni inkişaf prosesinin qeyri-proporsionallığındadır.

1.2 Vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları, sosial-iqtisadi inkişafda vergi amilinin rolu.

Vergi siyasətinin formalaşdırılması üçün keçmişin təcrübəsini öyrənmək, dünya təcrübəsi ilə tanış olmaq və onları araşdırmaq çox zəruridir. Qəbul olunmuş praktikaya görə vergi siyasətinin əsasları hazırlanaraq onun bir neçə variantı baxılması üçün təqdim edilir. Təqdim olunmuş təkliflər ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilir və ən əlverişli variant hökumətin müzakirəsinə verilir. Elmi cəhətdən əsaslanmış vergi siyasəti düzgün həyata keçirdikdə yüksək nəticələr verir. Maliyyə ehtiyatları artdıqca sosial-sfera sahələrinə də ayırmalar artır, istehlak malları istehsalı çoxalır. Dövlətin vergi siyasəti məhsuldar qüvvələrin inkişafına və onun ölkədə səmərəli yerləşdirilməsinə kömək edir. Dövlətin vergi siyasəti eyni zamanda başqa ölkələrlə xarici-iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, birgə tədbirlərin keçirilməsinə zəmin yaradır. Vergi siyasətini həyata keçirmək üçün maliyyə mexanizmindən istifadə olunur. Bu mexanizm maliyyə münasibətlərinin, üsullarının məcmusundan ibarətdir və həmin üsullar iqtisadi və sosial inkişafa zəmin yaratmaq üçün istifadə olunur. Maliyyə mexanizminə ayrı-ayrı forma və üsullar daxil olmaqla onun strukturu çox mürəkkəbdir. Maliyyə qarşılıqlı əlaqələrin çoxluğu mexanizminin forma və üsullarını qabaqcadan müəyyən edir.

Vergi siyasəti iqtisadi inkişaf siyasətini reallaşdırmalıdır. Dövlət sahibkarlar üçün minimal vergi dərəcələri təyin etməklə vergi yükünü yumşaldır və öz xərclərini - ilk növbədə sosial proqramlara yönəldilən məsrəfləri azaldır. Vergi siyasətinin təhlili zamanı vergi siyasətinin subyektləri, formalaşdırma prinsipləri, alətləri, məqsəd və metodları kimi anlayışları fərqləndirmək lazımdır. Vergi siyasətinin hər bir subyekti vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlər çərçivəsində vergi müstəqilliyinə malikdir. Vergi siyasəti həyata keçirilən zaman dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iştirakı vergi dərəcələri, vergi güzəştləri,

vergi bazası və bir sıra digər vergi alətlərinin köməyi ilə təmin edilir. Bu zaman dövlət vergi alətlərindən istifadənin birbaşa və dolaylı metodlarından istifadə edir. Tənzimləmə və stimullaşdırma proseslərinə dövlətin birbaşa təsirinin xarakterik nümunəsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə etməklə vergidən tam və yaxud qismən azad etməni misal göstərmək olar. Ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergidən azad etmə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın yeni sahələrinin və ya fəaliyyət növlərinin inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda ölkənin regionlarına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması üçün tətbiq olunur [7,8].

Vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlət gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti əsasən vergi dərəcəsi və vergi güzəştləri alətlərinin köməyi ilə təmin olunur. Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi vergi dərəcələri hesab edilir. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi dərəcəsinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, o müxtəlif növ vergi dərəcələrindən - proporsional, progressiv və regressiv dərəcələrdən istifadə edilir. Onların köməyi ilə təkcə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin formalaşdırılması həyata keçirilir. Mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi vergi dərəcələri hesabına kifayət qədər çevikdir, bu da hər il vergi dərəcələrini müəyyən etməklə ölkədə mövcud olan iqtisadi konyukturaya müvafiq olaraq səmərəli vergi siyasətinin aparılmasına imkan verir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azad olma hüququ verilə bilər. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bəzi növ sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Daha çox istifadə olunan vergi güzəştlərindən:

- gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergi qoyma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi;
- aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi;

- ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi;
- zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi və s. göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin köməyi ilə bir sıra ölkələrdə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb olunması, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki işlərin hazırlanması, ekoloji layihələr və dünya bazarı üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılmasına imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni istehsal sahələrinin yaradılması stimullaşdırılır. Bundan başqa ayrı-ayrı vergi güzəştlərindən iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə də istifadə edilir.

Vergitutma bazasının formalaşdırılması da dövlətin vergi siyasətinin əsas vasitəsi sayılır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin artması və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın müvafiq olaraq artması, istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimulyə və ya əksinə məhdudiyyət yaradır [9,12].

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Respublikada aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Respublikamızda vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsi və vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimum qorunması;
- vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi;
- dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmini;
- inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsindən milli- mənəvi dəyərlər nəzərə alınmaqla istifadə olunması;
- sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran mütərəqqi vergi sisteminin formalaşdırılması.

Ölkədə aparılan vergi islahatlarının əsas məqsədi yeni istehsal-mülkiyyət münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Son illər ölkəmizdə vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan əsaslı dəyişikliklər, dövlətimizin yürütdüyü vergi siyasətini makroiqtisadi inkişafı stimullaşdıran iqtisadi alətə çevirmiş, vergi ödəyiciləri ilə vergi xidməti əməkdaşları arasında münasibətlərin qarşılıqlı anlaşma əsasında qurulmasına səbəb olmuşdur. Eyni zamanda, vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi vasitəsi ilə vergilərin vaxtında və tam həcmdə büdcəyə alınmasının təmin olunması məqsədilə vergi orqanlarının idarəetmə strukturlarında adekvat islahatların həyata keçirilməsi zərurətini reallaşdırmışdır. Hazırda ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun sivil vergi sistemi qurulmaqdadır. Dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələrinin təhlili və öyrənilməsi, mövcud vergi sistemlərinin müqayisəsi respublikamızda aparılan islahatları, görülməli işləri daha dəqiq qiymətləndirməyə şərait yaratmışdır.

Respublikamızda həyata keçirilən vergi islahatlarının əsas istiqamətlərindən biri də əlverişli vergi mühitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzalanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir. Bundan əlavə, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının istismarını sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq sazişlərlə tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi də nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bu görülmə tədbirlər son illərdə xarici vergi ödəyicilərinin sayının artmasına, xarici investisiyaların iqtisadiyyata axınının xeyli güclənməsinə səbəb olmuşdur [9,14].

Qeyd etməliyik ki, beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasında iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi islahatları aşağıdakı başlıca prinsiplərə əsaslanmalıdır :

a. Ümumi məqsədyönlülük (vergi sisteminin qurulmasında və səmərəliliyinin artırılmasında onun iqtisadi inkişafa məcmu təsirindən çıxış edilməsi);

b. Sadəlik (vergilərin müəyyən edilməsi və onların yığılması sahəsində bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, tətbiq olunan çoxsaylı hesabat formalarının sayının azaldılması və müəssisələrin mühasibat bölmələrinin işindəki gərginliyin azaldılması);

c. Fiskal səmərəlilik (dövlətin və vergi ödəyicilərinin vergilərin yığılması ilə bağlı xərclərinin vergi daxil olmalarından dəfələrlə az olması);

d. Vergiləri ödəməkdən yayınma meyllərinə sədd çəkilməsi. (bu və ya digər verginin tətbiqi və onun yığılması qaydalarının müəyyən edilməsi zamanı onun ödənilməsindən yayınmanın və beləliklə də iqtisadiyyatın və bütövlükdə,

cəmiyyətin kriminallaşmasının qarşısının alınması üçün müvafiq normativ- hüquqi bazanın hazırlanması və onun tətbiqi);

e. Universallıq (vergi dərəcələrinin və gəlirlərinin bölüşdürülmə normativlərinin maksimum universallığının təmin edilməsi, müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinə, sahələrə və fəaliyyət növlərinə vergitutma məqsədi ilə yanaşma müxtəlifliyinin təmin edilməsi);

f. İctimai faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması (səmərəli vergi sistemi qurmaqla istehsal təyinatlı investisiya fəallığının və iqtisadi aktivliyinin artırılması hesabına cəmiyyət qarşısında duran problemlərin həll edilməsinin, ekoloji proqramların həyata keçirilməsinin, ətraf mühitin və insanın sağlamlığı və fəaliyyəti üçün təhlükə törədən fəaliyyət növlərinin qarşısının yüksək vergi müəyyən etməklə alınmasının təmin edilməsi);

g. Büdcənin və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi (büdcənin maraqları çərçivəsində inflyasiya amilinin nəzərə alınması, vergi ödəyicilərinin müflisləşməsinin və vergiyə cəlb olunan bazanın azalmasının qarşısının alınması, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunmasının maksimum təmin edilməsi).

Optimal vergi siyasətinin həyatda reallaşdırılması üsulları dövlətin bu siyasəti aparmaqla əldə etməyə çalışdığı məqsədlərdən asılıdır. İqtisadiyyatın bazar prinsiplərinə uyğun tənzimləndiyi müasir şəraitdə:

- ◇ vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün dəyişdirilməsi;
- ◇ vergitutmanın bir üsul və formalarının digəri ilə əvəz edilməsi;
- ◇ bu və ya digər vergilərin yayılma dairəsinin dəyişdirilməsi;
- ◇ vergi güzəştlərinin daxil edilməsi və ya ləğvi;
- ◇ vergi dərəcələrinin differensiallaşdırılmış sisteminin tətbiqi və s.

Hər hansı bir ölkənin vergi siyasətinin məqsədləri bir sıra mühüm amillərin təsiri nəticəsində formalaşır. Bu amillərdən ən mühümləri ölkənin sosial və iqtisadi durumu, cəmiyyətdə sosial-siyasi qüvvələrin yerləşməsidir. Bazar iqtisadiyyatı

şəraitində iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə vergi siyasəti aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq zərurətindən reallığa çevrilir:

- iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı;
- hakimiyyətin bütün səviyyələrinin iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirmək üçün lazımı həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi;
- dövlətin gəlirlərin tənzimlənməsi siyasətinin təmin edilməsi.

Müəyyən kateqoriyadan olan vergi ödəyiciləri, ayrı-ayrı sahələr və regionlar üçün vergi dərəcələrini differensiallaşdırmaqla nəzərə cərpacaq səmərə əldə etmək olar. Aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsinə qanunvericilik tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin forma və növlərindən asılı olaraq vergi güzəştləri verilməsi üçün çoxsaylı və müxtəlif əsasların verilməsinin müəyyən edilməsi də imkan verir. Vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verməklə dövlət müxtəlif iqtisadi proseslərə vergi requlyatorunun təsirini aktivləşdirir. İstənilən dövlətdə vergi güzəştlərinin verilməsinin forma və üsulları daim dəyişir.

Vergi stimullaşdırmasının ən geniş yayılmış obyektı investisiya fəaliyyətidir. Əksər ölkələrdə bu məqsədə yönəldilmiş mənfəət vergidən tam və ya qismən azad edilir. Vergi güzəştləri vasitəsi ilə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb edilməsi, iqtisadiyyatın inkişafı üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edən elmi-texniki layihələr təşviq edilir [8,10].

Əksər ölkələrin vergitutma sistemi amortizasiya ayırmaları ilə bağlı vergi bazasının yaradılmasının müxtəlif formalarını nəzərdə tutur. Sürətli amortizasiyanın aparılmasına, yəni əsas kapitalın dəyərinin onun fiziki aşınma normasından artıq məbləğdə silinməsinə icazə verilməsi istehlak xərclərinin süni surətdə artmasına səbəb olur. Bu isə mənfəətin məbləğinin azalmasına gətirib çıxarır. Bəzi ölkələrin qanunvericiliyi yeni avadanlığın dəyərinin yarısını amortizasiya ayırmaları formasında silinməsinə icazə verir.

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində vergiqoyma metodu istehsal subyektlərinə stimullaşdırıcı metodlarla təsir göstərir, yəni istehsalın inkişafı stimullaşdırılır, onun artım tempi yüksəlir, beləliklə istehsal tənzimlənir. Bu metod müasir dövrdə bütün sivil ölkələrin tətbiq etdikləri, iqtisadi qanunlara əsaslanan qüdrətli bir

metoddur. İqtisadiyyatın vergiqoyma (yaxud vergilər) metodu ilə tənzimlənməsi dövlətin maliyyə siyasətinin mühüm bir hissəsi olan vergi siyasəti vasitəsilə həyata keçirilir: cəmiyyət üçün faydalı olan sahələr stimullaşdırılır, dövrü keçmiş, yaxud zərərli olan sahələrin inkişafı isə ləngidilir, çətinləşdirilir (məsələn, cəmiyyət üçün az faydalı olan istehsal sahələri kimi). Başqa sözlə, bir halda vergilərin həcmi (yükü) azaldılır, imtiyazlar tətbiq olunur, digər halda isə onun həcmi artırılır, dərəcəsi yüksəlir. Məsələn, hazırda bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməkdə olan ölkəmizdə sahibkarlıq işi ilə məşğul olanlara istər vergi, istərsə də bank kreditlərinin verilməsində bir sıra güzəştlər edilir, bu yeni sistemin inkişafı stimullaşdırılır. Bu indiki iqtisadi siyasətimizin ən zəruri cəhətlərindəndir.

Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyata tənzimləyici təsir göstərməyi dövlət istər büdcə vasitəsilə, istərsə də bilavasitə istehsala təsirlər göstərmək yolu ilə reallaşdırır. «Vergiqoyma maliyyə – büdcə münasibətlərində yenidən bölgü sahəsi kimi nəticə etibarilə İqtisadi stimulaşdırıcı effekti daşıyaraq tənzimləyici təsiri malikdir. Əlbəttə fiskal funksiyada da meydana stimullaşdırıcı əsaslar vardır».

Ölkəmizin «dünya birliyi çərçivəsinə tədricən daxil olmasının mühüm şərti, bütün başqa bərabər şərtlər ilə yanaşı iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış və strateji meyli olan vergi siyasətinin həyata keçirilməsidir».

Özünün vergi siyasəti və sahibkarlığa maliyyə təsiri göstərilməsi yolu ilə dövlət aşağıdakı əsas məqsədlərə nail olmağı qarşıya qoyur:

- 1) daimi və sabit iqtisadi artıma nail olmaq;
- 2) əsas mallara və xidmətlərə qoyulan qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi;
- 3) əmək qabiliyyətli əhəlinin mümkün qədər tam məşğuliyyətinə nail olmaq;
- 4) əhəlinin müəyyən minimal gəlir səviyyəsinə malik olmasına nail olmaq;
- 5) vətəndaşların, o cümlədən (və xüsusilə) pensiyaçıların, əlillərin və çoxuşaqlı ailələrin sosial mühafizəsi sisteminin yaradılması;
- 6) sahibkarlığın inkişaf etməsinə şərait yaratmaq və onu stimullaşdırmaq;
- 7) xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində müəyyən tarazlıq və sabitliyin gözlənilməsi bu fəaliyyətin stimullaşdırılması.

Bütün bu tədbirlər dövlətin iqtisadiyyatda mühüm tənzimləyici rolunun həyata keçirilməsini təmin edir.

Bu göstərilən məqsədlərə nail olunmasının əsas aləti isə maliyyə, xüsusilə vergilərlə təsir etmək metodlarıdır. Müasir tipli iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə vergi siyasətini başlıca qayğısı əsasən özəl sektorun inkişafı və xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması siyasətinin yürüdülməsidir. Bu məqsədlə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün vergi güzəştlərinin edilməsi, onun hər vasitə ilə stimullaşdırılması ən mühüm şərtlərdəndir. Belə siyasət istər istehsal sahələri, istərsə də ərazi vahidləri baxımından həyata keçirilir. Digər ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və inkişafı məsələlərində ən faydalı nəticələr inzibati yolla yox, məhz iqtisadi metodlarla, o cümlədən düzgün vergiqoyma siyasəti vasitəsilə əldə edilir [6,7].

Bütün müasir ölkələrin iqtisadi sisteminə aid olan və klassik bir fikir kimi ümumən qəbul edilmiş vergiqoymanın 4 başlıca prinsipi hələ XVIII əsrdə Şotlandiya iqtisadçısı, maliyyə elminin yaradıcısı sayılan A.Smit tərəfindən formalaşdırılmışdır. Onun fikrincə, vergitutmanın tənzimləyici əhəmiyyəti olan məqsədyönlü təşkilinin prinsipləri aşağıdakı dörd qaydadır («maksimalar»):

- 1) vətəndaşlar gəlirlərinin həcminə uyğun olaraq vergi ödəməlidirlər;
- 2) verginin məbləği, üsulları və ödənilmə vaxtı vergi ödəyicisinə qabaqcadan məlum olmalıdır;
- 3) vergilər vergi ödəyicisi üçün ən əlverişli üsullarla tutulmalıdır;
- 4) hər bir vergi elə fikirləşilməli və hazırlanmalıdır ki, o dövlətin xəzinəsinə gətirdiyindən əlavə, xalqın cibindən mümkün qədər daha az götürsün.

Öz mahiyyəti etibarilə müasir dövr üçün də vacib olan bu prinsipal şərtlər təkcə dövlət xəzinəsinin doldurulması üçün yox, həm də istehsalın və istehsalçıların iş fəaliyyətinin, ictimai istehsalın tənzimlənməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.Smitin dövründən fərqlənən müasir şəraitdə iqtisadçı alimlər və mütəxəssislər vergiqoymanın indiki dövrün tələblərinə uyğun olan prinsiplər yaradaraq onları daha da inkişaf etdirmişlər. Belə ki, müasir dövrdə vergiyə

cəlbetmənin qısa şəkildə aşağıdakı 3 əsas prinsipi fəaliyyət göstərir ki, bunlar da aşağıdakılardır: üstünlüyə malik olma prinsipi, vergilərin imkan çərçivisində ödənilməsi prinsipi, vergilərin hazırlanmasının şəffaflığı və sadəliyi prinsipləri.

A. Smitdən sonra müasir maliyyə elminin əsasını qoyanlardan biri olan rus statistiki və iqtisadçısı, A.Smitin davamçısı olan N.I. Turgenyev «Vergi nəzəriyyəsinin təcrübəsi» kitabında göstərir ki, «əgər vətəndaşlar dövlət üçün heç nə etmirlərsə, dövlət də vətəndaşlar üçün heç nə edə bilməz». O, vergi dərəcəsinin vətəndaş və sahibkar üçün ədalətli həddini xalqın təhsil səviyyəsi ilə əlaqələndirirdi. N.I. Turgenyevin dediyinə görə, «xalqın təhsil səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, vergi sistemini də bir o qədər təkmil hesab etmək olar».

İmkan daxilində ödəmə prinsipi: bəzi iqtisadi ədəbiyyatlarda buna ədalətlik prinsipi deyilir. Bu prinsipə əməl olunmazsa, mövcud vergi sistemini heç də ədalətli hesab etmək olmaz. Həmin prinsip Azərbaycanın ictimai həyatında qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Bu prinsipə görə, ölkənin hər bir vətəndaşı dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində öz gəlirlərinə və imkanlarına uyğun olaraq iştirak etməlidir. Bariz şəkildə desək, çox gəlirə malik olanlar vergi ödəməkdə çox, az gəlirə malik olanlar isə az iştirak etməlidirlər. Əhali təbəqələrinin gəlir səviyyəsi onların istehlakının xüsusiyyətində də özünü göstərir. Bu prinsipi ilk dəfə alman statistiki E.Engel bir qanunauyğunluq kimi formalaşdırmışdır.

Bu qanunauyğunluğa əsasən, əhali içərisində zəruri istehlak mallarının əldə edilməsinə, öz gəlirinin daha çox hissəsini xərcləməli olur. Varlı insanlar isə zəruri istehlak mallarının alınmasına yox, əsasən, zinət əşyalarının əldə edilməsinə daha çox vəsait sərf edirlər. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, vergilərin artırılması varlı təbəqəni bəzi bahalı əşyaların alınmasından məhrum etdiyi halda, yoxsul təbəqələri zəruri həyat vasitəsi olan istehlak əşyalarının alınmasından məhrum edir, onların normal yaşamasını daha da çətinləşdirir. Engelin göstərdiyi bu qanunauyğunluğun rasionallığı ondadır ki, həqiqətən də zinət əşyalarından tutulan vergi məbləği ilə zəruri istehlak əşyalarından tutulan vergi məbləği arasında fərq mövcuddur. Məsələn, ayda 10 milyon manat gəliri olan şəxsdən 500 min manat vergi tutmaq onu yaşayış vasitələrindən və digər ən zəruri həyati

tələbatların ödənilməsindən məhrum edə bilməz. Lakin aylıq gəliri 50 min manat olan şəxsdən 5 min manat vergi tutulduqda, bu şəxsin biznes işi və yaşayış vəziyyəti çox çətinləşər, çünki istehlakçılar öz gəlirlərini ilk növbədə ən zəruri istehlak mallarının alınmasına, sonra isə qalan gəlir hissəsini digər malların alınmasına sərf edir. Bu prinsip ədalətli və rasionallıq prinsipidir. Lakin iş bundadır ki, hələ də ayrı – ayrı şəxslərin vergi ödəmək imkanları elmi cəhətdən tam dəqiqliklə hesablanmamışdır. Bu çatışmazlıq fiziki şəxslərin əmlakına qoyulan vergilərin tutulması zamanı daha aydın görünür. Burada ədalətlik prinsipini tam bərpa etmək üçün yaxşı olardı ki, imkanlı fiziki şəxslərin əmlakına onun dəyərindən asılı olaraq mütərəqqi dərəcə ilə vergiyə cəlb edilsin. Lakin burada inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi vergiyə cəlb etmə zamanı vergiyə cəlb olunmayan sosial – minimal həddi müəyyən edilməlidir. Ona görə də həmin problemi həll etmək və vergiqoymanı düzgün tənzimləmək üçün bələdiyyə (yerli hakimiyyət) orqanları yerlərdəki tikililər barəsində daha çox informasiyaya malik olduqları üçün həmin sosial – minimal həddin onların özləri tərəfindən təyin edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində daha yüksək rol oynayan vergiqoymanın özünün tənzimlənməsində əsas prinsiplərdən biri də vergilərin hesablanması şəffaflıq və sadəlik prinsiplərinin gözlənilməsidir. Həmin prinsiplərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi sistemi mürəkkəb, anlaşılmaz olmayaraq, sadə tədbirlərə əsaslanmalıdır. Vergilərin hesablanması işində sadəlik, şəffaflıq hökm sürməlidir və nəzarət orqanlarının fəaliyyəti az xərclə həyata keçirilməlidir. Əgər vergi sistemində şəffaflıq və sadəlik prinsipi təmin edilməzsə, onda ölkədəki qanunlardakı anlaşılmazlıqlar nəticəsində bəzi xoşagəlməz hallar, sosial gərginliklər meydana çıxıb bilər, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi işi isə az səmərəli olar. Hazırda ölkəmizdəki vergiqoymanın təşkili prinsipləri inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsinə əsaslanır. Lakin, büdcə vergi sistemindəki çatışmazlıqlar vergiqoymanın təşkili prinsiplərində çatışmazlıqlardan xəbər verir. Bizim fikrimizcə, vergiqoymanın prinsipləri işlənib hazırlanan zaman respublika iqtisadiyyatının və ölkənin milli xüsusiyyətləri, sahələr arasındakı nisbətlər və

onların inkişaf mərhələsi kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Vergiqoymanın ədalətlik prinsipinin inkişafında və reallaşdırılmasında ölkədə tətbiq olunan Vergi Məcəlləsinin rolu çox böyükdür. Belə ki, qüvvədə olan vergi məəcəlləsinin Vergi sistemi və vergiqoymanın prinsiplərinin praktiki baxımdan reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözünl əsl mənəsində aparılan vergi islahatları və Vergi Məcəlləsinin özü bilavasitə ədalətlik prinsipinə əsaslanmalıdır, ayırmaların hesablanmasında gələcək dövrün xərclərinin uçotu, kreditə görə faizin və s. uçotun yeni qaydaları müəyyən edilməlidir. Lakin bu vergi sistemində, mühasibat uçotunda və maliyyə menecmentində dəyişiklikləri uyğunlaşdırmaq həmişə mümkün olmadığından, vergi yükünün müxtəlif variantlarını qiymətləndirmək üçün vergi məəcəlləsi ilə yanaşı xərclərin tərkibi haqqında qanunun qəbul edilməsi də məqsədəuyğundur. Vergilərin tənzimləyici təsiri bunlardan çox asılı olur.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin fiskal siyasətində ən mühüm sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktlarından biri kimi hüquqi və fiziki şəxslərin müxtəlif səviyyəli büdcələrə icbari ödənişlərinin hüquqi əsaslarını və şərtlərini müəyyən edilməsidir. Bu zaman məəcəllənin konsepsiyası, onun maddələrinin əsaslandırılması, ölkədə formalaşmış iqtisadi fikirlərin kamilliyini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və istehsal münasibətlərinin vəziyyətini xarakterizə edir. Bu qanunların toplusu olan Vergi Məcəlləsi iki hissədən ibarətdir: ümumi və xüsusi hissələr. Bunlar hər ikisi iqtisadiyyat üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə vergi sistemi dedikdə, Vergi Məcəlləsinə uyğun tətbiq olunan bütün vergi növlərinin məcmusu başa düşülür. Belə ki, dövlət quruculuğunun inkişafı və formalaşmasının dəyişməsi həmişə vergi sisteminin yeniləşməsi ilə müşayiət olunur.

Yuxarıda deyilənlərdən də göründüyü kimi, vergi sistemi ilə Vergi Məcəlləsi arasında yaxınlıq mövcuddur. Belə ki, Vergi Məcəlləsi dedikdə, hər şeydən əvvəl, vergi sistemini təkmilləşdirmək, vergilərin legitimliyinin əsas məsələlərini tənzimləmək və vergi hüququnun ən başlıca problemlərinin həllinə kompleks yanaşmanı təmin etmək üçün sistemləşdirilmiş qanunvericilik aktı başa düşülür. Daha doğrusu, vergi sistemi ümumilikdə götürüldükdə, qüvvədə olan Vergi

Məcəlləsinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir və vergilərin növlərini, prinsiplərini, onların tətbiq edilmə üsullarını, dərəcələrini, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini və eləcə də vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyətə cəlb edilmə üsullarını əks etdirir. Bütün bunlar isə vergilərin tənzimləyici rolunu müəyyən edir.

Dünya ölkələrinin vergi sistemləri müəyyən prinsiplərə uyğun olaraq formalaşırlar. Onların bəziləri vergi münasibətlərinin əsasını məkan və zamandan asılı olmayaraq müəyyənləşdirirlər. Digərləri isə vergi sistemlərinin qurulması və fəaliyyət göstərməsinin əsaslarını konkret ölkə və konkret tarixi şəraitlə müəyyənləşdirirlər.

Ona görə də vergi qoymada əsas problemlərdən biri də müasir şəraitdə respublikamızın vergi sisteminin əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsidir ki, buraya da aşağıdakılar daxildir:

- hər bir hüquqi və fiziki şəxs mövcud qanunvericiliyə əsasən vergi ödəməlidir; vergilər cəmiyyətin və dövlətin inkişafının maliyyə təminatı məqsədi ilə tətbiq edilir;

- vergilər siyasi, ideoloji, etnik və digər kateqoriyalardan asılı olmayaraq tətbiq edilir;

- vahid iqtisadi siyasətə, məkana və Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminə zidd olan vergilər tətbiq edilə bilməz. Bu qaydaları pozan fiziki və hüquqi şəxslər cinayətə yol vermiş olurlar.

Hazırda ölkəmizdə tətbiq edilən vergi sisteminin prinsipləri dərin məzmunlu olmaqla, həm klassik fikirlərə, həm də beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır. Vergi sisteminin müasir prinsiplərinin heç biri dini və milli ayrışeçkiliyə yol vermədən yalnız vahid iqtisadi amillərə əsaslanır. Halbuki, bəzi inkişaf etmiş və humanist hesab etdiyimiz ölkələrdə vergitutma və əmək haqqının hesablanması milli və etnik, dini baxımdan ayrışeçkiliyə yol verilir. Bir misal olaraq, Almaniyanın, Avstriyanın, Baltikyanı ölkələrin, ABŞın bəzi ştatlarındakı və s. vəziyyəti göstərə bilərik [8,11].

II Fəsil. Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sistemi.

2.1 Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması xüsusiyyətləri.

Dünyada gedən böhran proseslərinə və bir sıra aparıcı ölkələrdə iqtisadi artım surətinin aşağı düşməsinə baxmayaraq, çevik və işlək mexanizmlər üzərində qurulmuş uğurlu fəaliyyət nəticəsində son illər iqtisadi artım tempinə görə lider mövqedə olan milli iqtisadiyyatımızda, çox az ölkələrin nail olduğu, artıq nümunə göstərilən yüksək dayanıqlıq və sabitlik təmin edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı, xüsusilə, real sektora xarakterik olan yüksək artım tempi və aparılan islahatlar müasir dövrdə də vergi sisteminin inkişafına təkan vermiş, gələcək inkişaf üçün yeni perspektivlər və imkanlar müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunan istiqamətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin normativ-hüquqi bazası yaradılmışdır ki, bu da aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulmaqla həyata keçirilir:

1. Bütün təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların qanun qarşısında hüquq bərabərliyi;
 2. Vergi ödəyicilərinin bəzi kateqoriyalarına verilən vergi imtiyazlarının qanunla təsdiq olunması;
 3. Vergi siyasətinin sabitliyi və ardıcılığı;
 4. Vergi yığımında şəffaflığın təmin olunması;
 5. Mütərəqqi vergitutma formalarına üstünlük verilməsi;
 6. Vergi xidməti orqanlarının qeyri-qanuni hərəkətlərinə yol verilməməsi və s.
- Azərbaycanda innovasiyaların dəstəklənməsi siyasəti və iqtisadiyyatın strukturunun formalaşması çərçivəsində vergi sisteminin stimullaşdırıcı rolu artırılmalıdır. Qarşımızda duran çox ciddi vəzifələrdən biri də bundan ibarətdir ki, yaxın illərdə büdcənin cari xərcləri əsasən vergi daxilolmaları hesabına ödənilməli, neft fondundan transfertlər isə yalnız irimiqyaslı investisiya layihələrinə yönəldilməlidir. Lakin bu, vergi yükünün artması hesabına deyil, iqtisadi artım templərinin yüksəldilməsi, iqtisadi inkişafı stimullaşdıran vergi inzibatchılığının və

sahibkarlarla tərəfdaşlıq münasibətlərinin, eləcə də vergi nəzarətinin gücləndirilməsi nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi hesabına olmalıdır. Ölkədə vergilərə cəlb edilməli xeyli potensial mövcuddur [8,12].

Transfert qiymətlərinin formalaşması kimi həssas bir sahə üzərində vergi nəzarətinin tətbiqi istiqamətində araşdırmalar aparılmalıdır. Nağdsız ödəmələrin inkişafına dəstək gücləndirilməlidir. Nağdsız ödənişlərin həcmnin artırılması vergitutma bazasının əhəmiyyətli şəkildə genişlənməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir və Azərbaycanda bu sahə yaxın zamanlarda qabaqcıl Avropa ölkələrində mövcud olan səviyyəyə çatdırılmalıdır. Ölkənin iqtisadi inkişafı istiqamətində mühüm amil hesab olunan rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşması yalnız adekvat vergi siyasətinin, təkmil vergi qanunvericiliyinin, əlverişli vergi mühitinin və səmərəli vergi nəzarəti mexanizmlərinin yaradılması nəticəsində mümkündür. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin vergi sahəsində həyata keçirdikləri islahatları öyrənmədən, yenilikləri tətbiq etmədən vergi inzibatçılığını səmərəli qurmaq və sahibkarlıq subyektlərinə xidmətin səviyyəsini yüksəltmək mümkün deyildir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

□ Vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsi və vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması. Hazırda respublikamızda tətbiq edilən Vergi Məcəlləsi vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergilərin legitimliyinin əsas məsələlərinin tənzimlənməsi, vergi hüququnun başlıca problemlərinin həllinə kompleks yanaşmanın təmin edilməsi üçün sistemləşdirilmiş qanunvericilik funksiyasını tələb olunan səviyyədə yerinə yetirsə də, o hələ yenə də iqtisadi modelin hədəflərinə uyğun təkmilləşdirilməlidir.

□ Vergi sisteminin daha da sadələşdirilməsi.

Bu məqsədlə aşağıdakı məsələlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur:

- sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;
- inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsindən istifadə olunması;

- ölkə ərazisində sabit və vahid vergi sisteminin qurulması, vahid vergi məkanı çərçivəsində onun bütün üsürlərinin qarşılıqlı təsir mexanizminin müəyyən edilməsi;

- vergilərin sayının və ümumi vergi yükünün azaldılması, vergi ödənişlərinin həcmnin müəyyən edilmə qaydalarının sadələşdirilməsi, bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi;

- vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasındakı qarşılıqlı münasibət qaydalarının kodlaşdırılması, vergi pozuntularına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi;

- vergi xidməti və vergi inzibatchılığı sahələrində stimullaşdırma metodlarının tətbiqi.

☐ Yüksək səviyyədə vergi səmərəliliyinin təmin edilməsi.

Vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrində vergi sisteminin inkişafının başlıca prioritetlərindən və əsas istiqamətlərindən asılı olaraq vergiqoyma prosesini tənzim edən başlıca normaların tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

☐ Surətli amortizasiya siyasəti.

Yeni standartlara əsasən amortizasiya ayırmalarının 3 metodu var. Bunlar düz xətt metodu, azalan qalıq metodu və maşın saati metodudur. Amortizasiya ayırmaları barədə Vergi Məcəlləsində olan metod azalan qalıq metodudur.

☐ Vergi kreditlərinin təqdim edilməsi.

Beynəlxalq təcrübədə vergi güzəştlərinin istisnalar, çıxımlar və vergi krediti növlərindən istifadə edilir. Vergi krediti vergi dərəcəsinin və ya məcmu verginin azaldılmasına yönəldilmiş güzəştlərdir.

☐ Regionlarda vergi güzəştlərindən aktiv istifadə edilməsi.

Bu prinsip əsasən bölgələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrə şamil edilməsi üçün nəzərdə tutulur. Adətən, verilmə məqsədlərindən asılı olaraq, vergi güzəştlərini iki əsas qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan vergi güzəştləri sosial məqsəd daşıyaraq vergi ödəyicilərinin maddi vəziyyətinin

yaxşılaşdırılmasına, ikinci qrupa daxil olan vergi güzəştləri isə stimullaşdırıcı xarakter daşıyaraq müəyyən fəaliyyət növünün və ya sahəsinin inkişafının təmin edilməsinə yönəldilir. Məlumdur ki, vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azadolma hüququ verilə bilər. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirinin gücləndirilməsi nəzərə alınmalıdır [13,14].

Kiçik müəssisələrdə vergidən qismən və ya tamamilə azad etmə.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, onların investisiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə, ölkənin milli sərvətlərinin artırılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan, özəl sektorun mənafeyinin tarazlığını təmin edən səmərəli vergi sisteminin formalaşdırılması;

Milli iqtisadi inkişaf strategiyasında mühüm rol oynayan vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergitutma bazasının genişləndirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının müasir tələblər baxımından qurulmasında bir sıra müvəffəqiyyətlərə nail olunmuşdur.

Bu sahədə fəaliyyətin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
- inzibatçılığın möhkəmləndirilməsi;
- insan resurslarının inkişafı;
- şəffaflığın artırılması.

Ölkəmizdə vergi mexanizmlərinin daim təkmilləşdirilməsi nəticəsində artıq vergi sistemi fiskal funksiya daşımaqla yanaşı, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasının təsirli vasitəsinə çevrilmişdir.

Hazırda Azərbaycanın vergi sistemində böyük islahatlar aparılır. Bunlar aşağıdakıları ifadə edir:

- elektron xidmətlərin spektr və keyfiyyətinin artırılması;
- daxili nəzarətin gücləndirilməsi;

- ictimai nəzarətin gücləndirilməsi;
- vergi əxlaqı və mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
- elektron auditin tətbiqi;
- təlim və tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi;
- antikorrupsiya sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi.

Bu tədbirlər Azərbaycanda vergi sisteminin inkişafına, vergi siyasətinin formalaşmasına və bu sahədə dinamik iqtisadi inkişafın əldə olunmasına yardım edir. Aparılan vergi siyasətinin ən mühüm prinsiplərindən biri də vergilərin məcburi yığımdan könüllü əmələmə formasına keçməsinin təmin etməkdən ibarətdir. Vergi sisteminin bilik, davranış, innovasiya iqtisadiyyatının tələblərinə, vergi siyasətinin bu tələblərdən qaynaqlanan prinsiplərə uyğunlaşdırılması istiqamətində məqsədəuyğun tədbirlər davam etdirilir.

Bu tədbirlər aşağıdakılardır:

- vergi xidməti sahəsində innovativ layihələrin öyrənilməsi və tətbiqi;
- vergi inzibatchılığı sahəsində işin müasir tələblər səviyyəsində qurulması;
- sistemin elektronlaşdırılması.

Fikrimcə, respublikamızın vergi xidməti öz işini qabaqcıl təcrübəyə uyğunlaşdırmağa çalışmalıdır. Bu gün söhbət həm də inkişaf etmiş ölkələrin vergi orqanları arasında ümumi prinsip və baxışların, modern standartların formalaşdırılması yolunda səylərin birləşdirilməsindən gedir. Strateji məqsəd biznesin inkişafı və investisiyaların cəlb edilməsi baxımından daha əlverişli mühitin formalaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmədən vergitutma bazasını genişləndirmək, xüsusən də qeyri-neft sektorundan daxilolmaları artırmaq mümkün deyildir. Amma etiraf edilməlidir ki, vergi sisteminin modern tələblər səviyyəsində qurulması, vergi innovasiyaları baxımından Azərbaycan MDB və Şərqi Avropa ölkələri içərisində liderlər sırasındadır.

Fikrimcə, qloballaşan müasir dünyada heç bir vergi xidməti ayrıca işləyə bilməz. Birmənalı qəbul olunmalıdır ki, transmilli kapital, transmilli şirkətlər vergi

xidmətlərində daha dəqiq, birgə və operativ əməkdaşlıq, xidmətlərimiz qarşısında duran başlıca vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün məlumat mübadiləsi tələb edir.

“Vergi Məcəllə”sinin 2001-ci il yanvar ayının 1-dən tətbiq olunan sənədin qəbulunda başlıca məqsəd yalnız vahid vergi qanunvericiliyinin formalaşdırılması deyil, həm də vergi yükünün aşağı salınması olub. Məcəllənin 100-dən artıq maddəsi vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması və onların qanuni maraqlarının təmin olunmasına xidmət edir. Sənədin tətbiqi ilə bağlı sonrakı mərhələdə 100-dək əlavə normativ-hüquqi sənəd hazırlanaraq vergi orqanı əməkdaşları və vergi ödəyicilərinin istifadəsinə verilib, əvvəllər tətbiq olunan 13 vergi növündən 9-u Məcəllədə təsbit olunub. Ötən illərdə 31 qanunun qəbulu ilə Vergi Məcəlləsinə 813 bənd üzrə əlavə və dəyişikliklər edilib. Bu zaman vergi yükünün artırılmasına yol verilməyib, vergitutma bazası genişləndirilib. Məcəlləyə dəyişikliklərin başlıca məqsədi səmərəli dövlət tənzimlənməsinə və bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi modelin formalaşmasıdır: «İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, yerli istehsalın inkişafının və yeni texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması; qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi; qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması; ixrac potensialının artırılması; elmi potensialın və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi; elmtutumlu texnologiyaların inkişaf etdirilməsi; aktiv vergi siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində əqli mülkiyyətə əsaslanan kreativ iqtisadiyyata keçidə dəstək məsələləri də həmin dəyişikliklərin əsas məqsədini təşkil etmişdir» [8,9].

«Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında» 2012-ci il 21 dekabr tarixli Qanuna əsasən, Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər həm mahiyyəti, həm tətbiq dairəsi, həm də təqdim olunmuş güzəştlərin həcmi və kateqoriyaları baxımdan son illərin ən geniş dəyişikliklər paketidir. Məcəllənin 63 maddəsinə 131 bənd üzrə 176 əlavə və dəyişiklik edilmişdir və bu, ümumilikdə, Məcəllənin müddəalarının 30%-də dəyişiklik olunması deməkdir. Bu dəyişikliklərin tətbiqi ilə əlaqədar 35-dən yuxarı müxtəlif normativ-hüquqi sənəd hazırlanması nəzərdə tutulur ki, bu da həmin dəyişikliklərin

miqyasının əyani göstəricisidir: «Dəyişikliklər nəticəsində Vergi Məcəlləsinə sənaye və texnologiyalar parkları, partnyorluq sazişi, vergi riskləri, onların minimumlaşdırılması, elektron audit, iri vergi ödəyiciləri və xüsusi vergi rejimli müəssisələr, onların müəyyən edilməsi meyarları kimi yeni anlayışlar daxil edilmişdir».

Vergi Məcəlləsində edilmiş dəyişikliklərdən biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları ilə yaradılmış sənaye və texnologiyalar parklarında fəaliyyət göstərən rezident hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların idxalında ƏDV-dən, onların parkdakı əmlaklarına görə əmlak vergisindən, parkda istifadə etdikləri torpaqlara görə torpaq vergisindən, parkda fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlirə görə (əməkhaqqından tutulan gəlir vergisi istisna olmaqla) gəlir və ya mənfəət vergisindən 7 il müddətinə azad edilmişlər. Bununla yanaşı, həmin parkların idarəedici təşkilatı və ya operatoru texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların idxalında ƏDV-dən, park infrastrukturunun tikintisi və saxlanılmasına yönəldilmiş mənfəət məbləğinə görə mənfəət vergisindən, parkın ərazisində yerləşən əmlaklarına görə əmlak vergisindən, parkda istifadə etdikləri torpaqlara görə torpaq vergisindən müddətsiz olaraq azad edilmişlər.

Məcəllədə əksini tapmış çox mühüm dəyişikliklərdən biri də vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında partnyorluq sazişinin bağlanmasını nəzərdə tutur. Bu sazişin könüllülük əsasında bağlanılacağına məqsəd vergilərin düzgün və tam ödənilməsində dövlət orqanlarının yükünün vergi ödəyiciləri ilə bölüşdürülməsi, vergi ödəyiciləri ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq və məsuliyyət platformasında münasibətlərin qurulması, vergi risklərinə nəzarət və onların minimallaşdırılmasıdır: «Vergi tərəfdaşlığı sazişi - vergi orqanı ilə ödəyici arasında risklərin minimallaşdırılması məqsədi ilə könüllü şəkildə bağlanmış niyyət razılaşmasıdır. Bu, vergi inzibatçılığı prosesində vergi orqanları ilə ödəyici arasında münasibətlərin tamamilə yeni əsaslarda qurulması deməkdir. Bir çox qabaqcıl ölkələrdə, o cümlədən ABŞ-da, Niderlandda, İrlandiyada və s. vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında münasibətlər tərəfdaşlıq əlaqələrinin

qurulması ilə tənzimlənir. Bu təcrübənin səmərəliliyi artıq beynəlxalq təcrübə ilə sübuta yetirilmişdir. Tərəfdaşlıq sazişləri könüllülük əsasında bağlanılır. Belə münasibətlərin qurulması, ilk növbədə, qarşılıqlı etimada və məsuliyyətə əsaslanır. Bu da gələcəkdə vergi ödəyicisinin vergidən yayınma risklərini minimallaşdırmaqla, onların əlavə maliyyə itkilərinin qarşısını alacaqdır. Eyni zamanda, vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında yaranan mübahisələrin minimuma endirilməsi və onların həllinə çəkilən inzibatçılıq xərclərinin aşağı salınması təmin ediləcəkdir».

Vergi Məcəlləsinə elektron auditə mərhələli keçidlə bağlı normaların daxil edilib və mühasibat uçotunun tədricən elektron formada aparılmasına keçid məqsədilə vergi ödəyicilərinin vəzifələri müəyyən edilib: «Bu vəzifələrə mühasibat uçotunun elektron formatda aparıldığı halda, elektron daşıyıcılarındakı məlumatlara birbaşa və ya məsafədən çıxış imkanının yaradılması, mühasibat uçotu sənədlərinin elektron və kağız formada tam oxunaqlı vəziyyətdə 5 ildən az olmayan müddətdə saxlanılması, tələb edilən müddət ərzində sənədlərin və elektron faylların vergi orqanına təqdim olunması məsələlərini daxil etmək olar. Beynəlxalq təcrübədə elektron audit vergi nəzarətinin ən mükəmməl forması kimi müəyyən edilmişdir və belə bir yeniliyin Azərbaycanda da tətbiqi vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında əməkdaşlığın daha müasir formada qurulmasına imkan verəcəkdir».

Məcəlləyə edilmiş dəyişikliklərin bir qismi sosial məqsəd daşıyaraq vergi ödəyicilərinin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, ikinci qrupa daxil olan vergi güzəştləri isə stimullaşdırıcı xarakter daşıyaraq müəyyən sahələrin inkişafının təmin edilməsinə yönəldilib.

2.2. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının ((2004-2008) və (2009-2013)-cu illər) fiskal məsələləri

Sürətli iqtisadi artım şəraitində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması və əhalinin sosial vəziyyətinin davamlı şəkildə yaxşılaşdırılması məqsədlərini qarşıya

qoyan Azərbaycan hökumətinin fiskal siyasəti əsas etibarilə üç hədəfə istiqamətlənmişdir:

1. Əldə olunan neft gəlirlərinin rəşional səviyyədə istifadə olunması, buradan əldə olunan iri həcmdə valyuta vəsaitlərinin daxili bazarda istifadəsinin makroiqtisadi fəşadlarının minimumlaşdırılması;

Bu konsepsiya 1994-cü ildə əsrin müqaviləsi ilə əşası qoyulan Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti tərəfindən xam neftin hasilatı və ixracı nəticəsində Dövlət Neft Fonduna daxil olan mənəfəət neftinin, həmçinin ABƏŞ tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən vergilərin məqsədli xərc strategiyası əşasında istifadəsi məsələlərini özündə ehtiva edir.

2. Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramının məqsədlərinə nail olunması, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin sürətlə azaldılması;

Fiskal siyasətin bu hədəfi kəskin ekspansionist xərclənməyə yol verməmək şərtilə dövlət büdcəsinin sosial xərcələrini davamlı şəkildə artırmaq, eyni zamanda yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verən investisiya siyasəti aparmaqla məşğulluq səviyyəsini yüksəltmək məqsədlərindən ibarətdir.

3. 2004-2008 –ci illər üzrə regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının məqsədlərinə nail olunması və növbəti dövr üçün (2009-2013-cu illər) proqramın müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi islahatların maliyyə bazasının formalaşdırılması.

Makroiqtisadi və regional inkişaf fiskal idarəetmə aspektində

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramı və yoxsulluğun azaldılması proqramının həyata keçirilməsi prosesi çərçivəsində ölkədə köhnəlmiş infrastrukturun intensiv bərpasını dəstəkləməkdədir və bu, hazırda ölkənin gözlənilən böyük neft sərvətinin reallığa çevrilməsinin təzahürüdür. Makroiqtisadi çərçivə davamlı ortamüddətli iqtisadi artımı dəstəkləməkdə davam etsə də onun 20 illik gəliri bunun idarə olunması ilə bağlı

mürəkkəb vəzifələrlə üzləşməsi ehtimalı böyükdür. 2004-2007-ci illərdə milli iqtisadiyyat diversifikasiya olunmaqda davam etmişdir və bu dövrdə qeyri-neft sektoru 40%-dən çox artmışdır.

2005-ci ildən başlayaraq cari əməliyyat balansı neft hasilatının artması ilə əlaqədar olaraq müsbət saldoya malik olmağa başlamışdır. Cari əməliyyatlar balansının artan neft gəlirlərindən irəli gələrək orta müddətli dövrdə pozitiv olaraq qalması gözlənilir. 2005-2007-ci il dövlət büdcələrindəki artımların xarici valyuta gəlirləri hesabına maliyyələşməsi səbəbindən real valyuta məzənnəsinin bahalaşmasına olan təzyiq nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır.

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının həyata keçirilməsi dövründə Azərbaycanın makroiqtisadi mənzərəsi iki səbəbdən dönüş dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Birincisi, hətta Şah-Dəniz layihəsi üçün xarici birbaşa investisiyaların (XBİ) böyük məbləğ təşkil etməsinə baxmayaraq əsasən BTC boru kəmərinin tikintisini dəstəkləyən böyük həcmli XBİ-lər BTC kəmərinin tikintisinin tamamlanması ilə əlaqədar 2003-cü ildən azalmağa başlamışdır. İkincisi, ən mühüm amil qiymət effekti və 2006-cı ilə BTC vasitəsilə ilkin neftin Ceyhan limanına çatması ilə bağlı olaraq neft gəlirlərinin artmasıdır. Növbəti 20 ildə Azərbaycanın 170 mlrd USD gəlir əldə etməsi və ya hər il adambaşına 1000\$ əldə edəcəyi gözlənilir. Həmin pul axınlarını idarə edə biləcək və regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına yönəldə biləcək Azərbaycanın tələb menecmenti arsenalı gözlənilən neft bumu üzrə mühüm məsələyə çevrilmişdir. Bu arsenal neft gəlirlərinin gələcək nəsillərə saxlanmasını təmin edən və sterilizasiya məqsədlərini güdən Neft Fondunun fəaliyyətini, əhatəli icmal dövlət büdcəsini (o cümlədən Neft Fondunun xərclərini), Neft Gəlirlərinin Uzunmüddətli İdarəolunması Strategiyası və qiymətlərin sabitliyinə məsul olan Milli Bankın müstəqilliyini əhatə edir. Bu fiskal və monetar orqanlar 2005-ci ildən etibarən böyük məbləğdə XBİ şəraitində qeyri-neft sektorunun artımının və qiymət sabitliyinin saxlanmasında uğurlu imkanlara malik olmuşlar.

2004-2007-ci illərin makroiqtisadi dinamikaşı aşağıdakı kimi olmuşdur:

- ÜDM qeyri-neft iqtisadiyyatının 8,3% artmasına baxmayaraq neft sektorunun 65% genişlənməsindən irəli gələrək artmaqda davam etmişdir;
- Yüksək artım sürəti illər üzrə təkrar olunmuş və bu, əsasən neft və qeyri-neft iqtisadiyyatının sürətlə böyüməsindən irəli gəlmişdir;
- Neftin ixracı da nəzərə alınmaqla Azərbaycanın cari əməliyyatlar balansında müsbət saldoya malik olmuşdur və neft hasilatının artması və neftin qiymətlərinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq cari balansda müsbət saldo 2007-ci ildə əhəmiyyətli şəkildə genişlənməmişdir (8 mlrd.\$-dan çox);
- 2006-cı ilin birinci yarısında dövlət xərclərinin artması səbəbindən tələb yüksəlmişdir. Bu dövrdə dövlət büdcəsindən investisiyalarının Qeyri-neft ÜDMə nisbəti 5,7%-ə çatmışdır, halbuki, bu göstərici 2005-ci ilin birinci yarısında 1,8%-ə qədər təşkil edirdi. Dövlət büdcəsi xərclərində kəskin artım əsasən ABŞ dollarında əldə edilmiş neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilir;
- Xarici valyutanın manatda konvertasiyası pul aqreqatlarının kəskin artmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin monetar artım rəsmi inflyasiyanın yüksəlməsinə hələ ki, gətirib çıxarmamasına baxmayaraq kəskin artan qeyri-neft defisitinin neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi bu ildə inflyasiya təzyiqlərinin artmasını göstərir.

Hökumət təhlil olunan dövrdə inflyasiya təzyiqlərinin azaldılması istiqamətində 3 əsas tədbir həyata keçirmişdir. Birincisi, ən mühüm tədbir nominal valyuta məzənnəsinin (ABŞ dollarına qarşı) minimum möhkəmlənməsidir. İkincisi, Azərbaycan Milli Bankı (AMB) və Xəzinə tərəfindən özlərinin az miqdarda qısa müddətli qiymətli kağızlarının satışı artırılmışdır. Lakin bu mərkəzi bankda beynəlxalq ehtiyatların akkumulyasiyası ilə müqayisədə xeyli kiçik olaraq qalır. Üçüncüsü, yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi yüksəldilərək 13,5%-ə çatdırılmışdır.

Fiskal idarəetmə və onun nailiyyətləri

Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının həyata keçirilməsi üçün fiskal sahədə institutsional çərçivə formalaşdırmışdır. BVF və

Dünya bankı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində inkişaf etdirilən makroiqtisadi çərçivə 2000-2004-cü illərdə ümumi fiskal kəsirin davamlı səviyyədən də aşağı (məqbul) olmasını və dövlət xərclərinin ümumi səviyyəsinin iqtisadiyyatın absorbativ imkanlarına uyğunlaşdırılmasını təmin etməklə ölkəyə xidmət etmişdir. Lakin, 2004-cü ilin sonlarında və növbəti ilin büdcələrinin formalaşması zamanı əvvəlki illərdə mövcud olan ehtiyatlı siyasət birmənalı qarşılanmadı. Bununla bağlı müəyyən təzyiqlər dünya neft qiymətinin yüksəlməsi və neft gəlirlərinin artması kontekstində ölkənin yığılıb qalmış geniş miqyaslı infrastruktur və sosial problemlərin həllinə ünvanlanmışdı. Hökumət tərəfindən 2005-2010-cu illər üçün qeyri-neft iqtisadiyyatının artımı yolunda maneəyə çevrilmiş, vətəndaşların gündəlik həyatında mənfi təsir göstərən (paytaxt ərazidə mənzillərə verilən elektrik enerjisi sutkada 3 saat) aşağı keyfiyyətli infrastruktura probleminin təcili həlli məqsədilə investisiya qoyuluşlarının sürətlənməsi qərara alınmışdır.

Azərbaycanın bütün xərcləri büdcə çərçivəsində həyata keçirilir və bütün daxilolmalar (neft və qeyri-neft) büdcə prosesi vasitəsilə xərclənilir. Dövlət büdcəsi Neft Gəlirlərinin istifadəsi üzrə Azərbaycanın Uzunmüddətli Strategiyası, YASS proqramı və Regional və prioritet proqramları əsasında həyata keçirilir.

Hazırda Azərbaycan ölkənin neft sərvətinin həcmi baxımından heç bir fiskal dayanıqlılıq riskinə malik deyildir. 2025-ci ilə qədər neft layihələrindən əldə ediləcək fiskal gəlirlər 170 mlrd \$, bu dövrdə investisiyalara olan ehtiyac isə 30 mlrd \$ səviyyəsindədir. Bu onu göstərir ki, ölkənin neft sərvəti hələ uzun müddət investisiyalara olan maliyyə ehtiyacını ödəməyə imkan verir. Ölkənin müəyyən dövrdə makroiqtisadi idarəetmədə uğurları onun gələcək uğurlarını təmin edir. Hökumətdə olan iqtisadi komandalar ayrı-ayrılıqda işləyərək fiskal davamlılıq təhlillərini müntəzəm olaraq aparırlar. Azərbaycanın əsasən dövlət büdcəsində neftin planlaşdırılan qiymətinin bazar qiymətindən aşağı müəyyən edilməsi vasitəsilə belə risklərin yumşaldılmasına nail olur. (2008-cı il büdcəsində neftin qiyməti bir barrel üçün 55 \$ planlaşdırılmışdır.)

Yuxarıda qeyd edilmiş siyasətlərlə bərabər neft gəlirlərinin istifadəsi siyasəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan fiskal xərclərin davamlılığının təmin

olunması ilə bağlı əsasən iki istiqamətində işləyir. Birincisi, hökumət 2005-ci ildə əhaliyə qaz təchizatı üzrə tarifləri 3 dəfə, su tariflərini isə 2 dəfə yüksəldilməsi ilə bağlı mühüm addımlar atmışdır. Bununla bərabər elektirk enerjisi tariflərə dəyişiklik edilməsə də hökumət 2010-cu ilə qədər elektrik, qaz və su üzrə tariflərin maya dəyərində çatdırılması istiqamətində siyasət aparacağını bəyan etmişdir. İkincisi, hökumət dövlət sektorundan vergi yığmlarının artırılması məqsədilə əhəmiyyətli səylər göstərir. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti elektrik və qaz təhizatında ödəməmələr üzrə yaranmış borcların əvəzləşdirilməsi vasitəsilə 2008-ci il üzrə özünün bütün vergilərini ödəməyi planlaşdırır.

Azərbaycanın fiskal siyasətinin orta müddətli dövrdə makroiqtisadi sabitliyə nə dərəcədə imkan verə bilməsi kimi kritik məsələ qarşıda durur. Gələcək dövrü təhlil etməyin daxili qiymətlərdən başqa digər göstəriciləri məşğulluq, məhsul buraxılışı, qeyri-neft ixracı və qeyri-neft idxalının artım templəridir. 2008-ci ilin dövlət büdcəsi üzrə ilkin diskussiyalar onu deməyə əsas verir ki, bu dövr üçün planlaşdırılan büdcə artımı əvvəlki illərin səviyyəsinə yaxındır. 2007-ci ildən etibarən büdcə xərclərinin artımının uzunmüddətli fiskal davamlılıq prinsipinə uyğun olaraq mülayim tempinin saxlanılması 2008-ci ildə olan xərc artımının yalnız bir dəfəlik xarakter daşdığını təsdiq edir.

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində vacib islahatlardan biri də regional səviyyədə differensial vergi dərəcələrinin tətbiqi olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu islahat paketi bir tərəfdən regional sahibkarlığın inkişafına, digər tərəfdən isə sosial-regional balansın qorunmasına xidmət etməkdədir.

Sözügedən vergiqoyma mexanizminin növbəti 5 il ərzində də davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, son bir neçə ildə büdcə-vergi siyasəti Azərbaycan Respublikasının ortamüddətli maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla ölkənin iqtisadi-sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəricilərinə, Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı”na (YAİİDP), “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramı”na və ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin edən digər dövlət

proqramlarına uyğunlaşdırılır. Bu əsasda büdcə xərclərinin aşağıdakı prioritet istiqamətləri müəyyənləşmişdir:

- kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış proqramların maliyyələşdirilməsində büdcənin rolunu və bu istiqamətə vəsait qoyuluşunu artırılması;

- Azərbaycan Respublikasının daxili potensialından və büdcə resurslarından səmərəli istifadə edilməklə, iqtisadi regionlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına yardım;

- “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nda dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin təmin olunması;

- büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi vasitəsilə büdcə proqnozlaşdırılmasının və büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması;

- həmçinin ölkə iqtisadiyyatının, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının, sahibkarlığın inkişafını təmin edən digər dövlət proqramlarında dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi.

Monetar idarəetmə və banklar

Bank sistemində idarəetmə strukturunun və prosedurasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə AMB beynəlxalq standartlar əsasında Korporativ İdarəetmə standartları hazırlamışdır və onun bank fəaliyyətində istifadə edilməsini tövsiyə edir. Bunun tətbiqi səviyyəsi AMB tərəfindən periodik olaraq monitoring olunur. Monitoringin nəticələri göstərir ki, bir qrup banklar bu standartları qənaətbəxş səviyyədə tətbiq etmişdir. Digər banklar isə hələ ki, həmin standartların tətbiqi prosesindədirlər. Bankların institutsional potensialı da güclənməkdədir. Bank sektorunda Beynəlxalq Mühəsibat Standartları və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatlığı Standartları tətbiq olunur. Daxili nəzarət və audit, IT sistemləri üzrə ən

uğurlu təcrübə rəhbərliyi artıq yekunlaşmışdır və öz sistemlərini və təcrübələrini təkmilləşdirməyə həvəsləndirilirlər.

Hazırda kommersiya banklarının regional filiallarının sayı sürətlə artır, bankların regional aktivləri getdikcə genişlənir. Regional səviyyədə maliyyə xidmətləri sahəsində vəziyyət tam qənaətbəxşdir. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankı, Bank Standart, Mikromaliyyələşdirmə Bankı, Azərdəmiryolbank əsas regional banklar sırasındadır.

Maliyyə infrastrukturunun digər elementləri özünün ilkin inkişaf mərhələsindədir. Kreditorların hüquqlarının müdafiəsi üzrə hüquqi və tənzimləyici əsaslar xeyli inkişaf etmişdir, lakin məhkəmə sistemi zəif olmaqda davam edir və korrupsiyaya məruz qalmışdır. Məhkəmə islahatlarını nəzərdə tutulan layihə hazırlanma mərhələsindədir. Hazırlanmış BMS əsasında yeni Mühəsibat Qanunu qəbul edilmiş və hesabların yeni formatı hazırlanmaqdadır. Dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi və kiçik mülkiyyət sahiblərinin müdafiəsi üzrə təşəbbüslər də göstərilir. Kredit risklərinin reyestri (AMB tərəfindən idarə olunur) artıq həyata keçirilir və onun xidmət və informasiya həcminin genişləndirilməsi planlaşdırılır. Korporativ reyestrin modernizasiyası, daşınan və daşınmaz əmlakın reyestrinin təkmilləşdirilməsi üzrə də təşəbbüslər mövcuddur. Səmərəli maliyyə infrastrukturunun bank və kapital bazarlarının inkişafını stimullaşdıracağı gözlənilir.

Sosial müdafiə

Regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramı və YAİİDP həyata keçirildiyi vaxtdan etibarən hökumətdə ardıcıl olaraq sosial müdafiə islahatlar proqramının reallaşdırılması üçün tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, əsas sosial yardım və sosial sığorta proqramları reallaşdırılmış və onların adminstrasiyasının ayrılması, mövcud sosial təminat sisteminin həyata keçirilməsinin gücləndirilməsi üzrə əhəmiyyətli səylər göstərilmiş, Ünvanlı Sosial Yardım haqqında qanun qəbul edilmiş, yeni ünvanlı sosial yardım ödənişlərinin ünvanlı mexanizmi inkişaf etdirilmiş, rayon idarələrində yeni işçi heyəti formalaşdırılmış və onların treyninqi həyata keçirilmiş, 2006-cı ilin İyun ayından

ən yoxsul ailələr üçün ünvanlı sosial yardım ayırmalarına başlanılmışdır. Hökumət davamlı şəkildə ÜSY qiymətləndirilməsinin aparılmasını planlaşdırır ki, bu da proqramın təkmilləşdirilməsi üçün baza olacaqdır. 2009-2013-cü ildə Hökumət müxtəlif sosial təminat sistemi üzrə nağd ödənişlər məbləğinin artırılması siyasətini davam etdirəcəkdir. 2004-2007-ci illərdə yoxsulluğun və regional inkişafın qiymətləndirilməsinin nəticələrinə görə bu siyasətin yoxsulluğun azaldılmasında effekti çox yüksəkdir.

Dövlət Pensiya sistemi bütün keçmiş sektor işçiləri, o cümlədən fermerləri əhatə edir. Bununla bərabər bu sistem heç bir zaman məşğul olmamış qeyri-formal işçiləri də əhatə edir və onlar pensiya yaşlarında müntəzəm olaraq hər ay müvafiq sosial yardım ödənişləri əldə edirlər. Pensiylar müntəzəm olaraq ödənilir və minimum pensiya məbləği artmaqda davam edir. Son 3 ildə Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılmasında pensiyaların rolunun əhəmiyyətli rol oynaması müşahidə edilir. 2005-ci ildə qəbul edilmiş Dövlət Pensiyaları haqqında yeni qanun baza pensiyalar və onlara əlavələr müəyyən olunmuşdur. Hökumət son vaxtlarda əhatəli və təkmil pensiya administrasiyasının potensialının artırılması proqramını həyata keçirir və bu proqramlar həmçinin sosial sığorta kartlarının buraxılmasını və fərdi uçot sistemini, biznes prosesinin avtomatlaşdırılmasının tamamlanmasını, sığorta ödənişlərinin çatdırılmasının modernizasiyasını əhatə edir.

Hesab edirik ki, regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının birinci mərhələsini uğurla başa vuran hökumət növbəti mərhələdə (2009-2013-cü illər) aşağıdakı istiqamətlərdə islahatları davam etdirilməlidir:

- ilkin mərhələdə dövlət büdcəsinin, daha sonra isə digər fiskal fondların ortamüddətli xərc strategiyasının yuxarıda qeyd olunan üç əsas hədəfin tələbləri əsasında işlənilməsi və həyata keçirilməsi;*
- regional səviyyədə vergi mexanizminin iqtisadi artımın tələblərinə uyğun rəşional idarə olunması;*
- regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramına daxil ediləcək regional investisiya layihələrinin xarici investisiya müsabiqələrinə təqdim olunması;*

- *xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, lakin xarici mənbələr hesabına maliyyələşməyə investisiya layihələrinin dövlətin investisiya proqramına daxil edilməsi və idarə olunması;*
- *kvazi-fiskal xərclərin, xüsusilə ARDNŞ tərəfindən həyata keçirilən sosial xərclənmələrin davamlı şəkildə minimuma endirilməsi, bu layihələrin isə hissə-hissə dövlət büdcəsinə keçirilməsi;*
- *sosial müdafiə sisteminin maliyyə təminatının ilkin mərhələdə dövlət büdcəsi, sonralar isə daxili imkanlar (investisiya modeli) hesabına gücləndirilməsi;*

Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı üzrə makroiqtisadi cərgivə

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ÜDM-in artımı, %	26,4	34,5	30,6	16,1	14	6,3	3,7
Neft ÜDM-in artımı, %	66,3	63,1	51	26	18,9	4,1	-0,9
Q/N ÜDM-in artımı, %	8,3	11,9	10	8,1	8,9	8,9	8,6
İcmal büdcə xərcləri, mln. AZN	2820	4742	7689	10192	8606	9687	10363
İcmal büdcə gəlirləri, mln. AZN	3150	4866,7	7903	10497	17063	19530	19905
İcmal büdcənin q/n kəsirinin q/n ÜDM-ə nisbəti, %	-19	-30	-45	-47	-21	-24	-20
Pul bazası, mln. AZN	687,8	1599,1	3181,0	5140	5857,5	7150,5	8294,9
M2 aqreqatı, mln. AZN	796,7	2137,7	4359,0	7091,0	7897,1	9619,7	11348,1
M2-nin Q/N ÜDM-ə nisbəti, %	11,2	26	42	55	38	36	35
İnflyasiya (orta illik %)	9,6	8,3	16	15-16	5	4	2

III Fəsil. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

3.1. Azərbaycan Respublikasında aparılan vergi siyasəti və vergi islahatlarının əsas istiqamətləri

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasəti dövlət orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış hüquqi fəaliyyəti kimi geniş təkrar istehsalın tələbatını təmin etməlidir. Onun əsas məqsədi vergi ödəyicilərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını təmin etməklə bərabər vergitutmanın təsiri altında formalaşan iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir.

İqtisadi, siyasi və digər fərqlərə baxmayaraq hər bir dövlətin vergi siyasəti ilk növbədə onunla müəyyən edilir ki, dövlət özü təkrar istehsal prosesinin fəal iştirakçısı kimi çıxış edir. Dövlətin əsas məqsədi cəmiyyətin qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsidir ki, bu da vergi siyasətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir.⁽¹¹⁾

Respublikada aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Vergi siyasətinin səmərəliliyi dövlətin onu hansı prinsiplər əsasında həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Azərbaycan Respublikasında vergi siyasəti aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- vergi sisteminin normativ-hüquqi bazasının yaradılması, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması;

- vergi ödəyicilərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması və onların hüquqlarının maksimum qorunması;
- vergi yükünün optimal səviyyədə saxlanılması;
- vergi sisteminin idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin digər dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi;
- dövlət vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması;
- mövcud vergi sistemində toplanmış təcrübənin mütərəqqi əsaslarını saxlamaqla inkişaf etmiş ölkələrin vergi sisteminin özünü doğrultmuş təcrübəsinin istifadə olunması;
- sahibkarlıq və investisiya fəallığını stimullaşdıran, sadə və vergi ödəyicisi tərəfindən başa düşülən vergi sisteminin yaradılması;
- vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsinin praktiki cəhətdən rahat olması və minimum inzibati xərclər cəlb etməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması.

Yuxarıda göstərilən prinsiplər əsasında Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- respublikanın ixrac potensialının inkişafının təmin edilməsi;
- daxili və xarici investisiyaların prioritet sahələrə cəlb edilməsinə əlverişli vergi mühitinin yaradılması;
- vergi sisteminin vahid uçot-informasiya sisteminin yaradılması;
- vergi və qeyri-vergi ödənişlərinin yığılması səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin gəlirləri üzərində səmərəli nəzarət mexanizminin tətbiqi;
- vergi intizamına əməl olunması üzərində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi hüquq pozuntusu hallarına görə məsuliyyət sisteminin daha da sərtləşdirilməsi;

- vergi xidməti orqanları əməkdaşlarının səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədi ilə vergi orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi və s.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üsulları dövlətin vergi siyasəti aparmaqla nail olmağa çalışdığı məqsədlərdən asılıdır. Müasir dünya təcrübəsində vergi ödəyicisinin vergi yükünün dəyişdirilməsi, vergitutmanın hər hansı bir forma və vasitələrinin digəri ilə əvəz edilməsi, bu və ya digər vergilərin yayılma sahəsinin dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi və ya ləğvi, vergi dərəcələrinin fərqləndirilmiş sisteminin daxil edilməsi kimi üsullardan geniş istifadə olunur. (8,11)

Müasir şəraitdə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələr vergi siyasətini aşağıdakı mühüm məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirirlər:

- təsərrüfat fəaliyyətinin stimullaşdırılması və ya məhdudlaşdırılması yolu ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və həmçinin ictimai təkrar istehsalda dövlətin iştirakı;

- müvafiq hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının üzərinə qoyulmuş funksiyaları icra edə bilmək, iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirtmək üçün kifayət edəcək həcmdə maliyyə ehtiyatları ilə təmin etmək;

- gəlirlərin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətini təmin etmək.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasəti aşağıda qeyd olunanlara nail olunmasına istiqamətləndirilmişdir:

- vergilərin sayının azaldılması;

- vergi dərəcələrinin aşağı salınması;

- vergi güzəştlərinin minimuma endirilməsi;

- hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsi;

- rezident vergi ödəyiciləri ilə qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsi;

- əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;

- dağ və ucqar rayonlarda sahibkarlığın stimullaşdırılması;

- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi;
- vergidən yayınmaya qarşı səmərəli vergi nəzarətinin təşkili;
- vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması, vergi təbliğatı və s.

Vergi siyasəti apararkən iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı vergi dərəcələri, vergi güzəştləri, vergiqoyma bazası və s. kimi vergi vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi dövləti vergi islahatları aparmağa sövq edən əsas amillərdən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları, hər 2-3 ildən bir isə fəaliyyətdə olan vergi normalarının səmərəliliyinin hərtərəfli təhlili aparılır.

Hazırda ölkəmizdə sosial yönümlü iqtisadiyyatın yaradılması istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılır. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi yeni istehsal-mülkiyyət münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin potensial imkanlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdan, onların dinamik inkişafını təmin etməkdən, kiçik və orta sahibkarlığın formalaşmasına, ümumən iqtisadi sistemdə işgüzarlıq, çevikliyi, təşəbbüskarlıq stimullaşdırmaqla bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Vergilər Nazirliyinin həyata keçirdiyi islahatlar proqramı aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə etmişdir:

- Vergilər Nazirliyinin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsi sahəsində işləri genişləndirilmiş;
- Tədris Mərkəzi yaradılmış;
- vahid kompüter şəbəkəsi yaradılmış;
- vergi nəzarəti təkmilləşdirilmiş;
- funksional bölmələr üçün yeni işçi prosedurları işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmiş;
- funksional bölmələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün standartlar paketi işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmiş;

- vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər mütəmadi olaraq həyata keçirilmiş;
- vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi təbliğatı inkişaf etdirilmiş;
- AVİS fəaliyyətə başlamışdır.

Vergi idarəciliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, vergi ödəyicilərinin qanunvericiliyin tələblərinə daha ciddi əməl etmələri sahəsində əsas vəzifələr aşağıdakılardır:

- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- funksional bölmələrdə idarəcilik üzrə yeni işçi proseslərin hazırlanması və tətbiqi;
- vergi orqanları işçilərinin əmək haqqının yüksəldilməsi;
- müasir tələblərə cavab verən kompüter şəbəkəsinin yaradılması, maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılması;
- vergi təbliğatının gücləndirilməsi.

Vergi islahatlarının aparılmasında əsas məqsədlərdən biri vergi ödəyicilərinin və dövlətin maraqlarının maksimal tarazlığına nail olunmasıdır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vergi ödəyicisindən tutulan vergilər onun məcmu gəlirinin 30-40 faizindən çox olduqda iqtisadi fəallığın səviyyəsi aşağı düşür, ölkəyə qoyulan investisiyaların həcmi azalır. Bununla əlaqədar olaraq dövlətin vergi siyasəti vergi yükünün optimal səviyyəsinə nail olmağa yönəldilməlidir.(8)

Göründüyü kimi, Azərbaycan vergi ödəyiciləri üçün vergi yükünün səviyyəsi kifayət qədər aşağıdır. Bəs onda Azərbaycandakı vergi ödəyiciləri nədən şikayət edirlər? İş burasındadır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında vergi yükünün ümumi daxili məhsulun tərkibində vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi kimi təyin edilməsi xəstəxanada orta hərəkətin təyin edilməsinə bənzəyir. Fikrimizcə, ilk növbədə xəlvəti iqtisadiyyat problemi ilə bağlıdır. İkinci səbəb vergi intizamının istənilən səviyyədə olmamasıdır. Üçüncü səbəb vergi ödəyicilərinin vergiləri qanunla müəyyən edilmiş miqdarda deyil, istədikləri miqdarda ödəməlidir. Bunun nəticəsi olaraq vergi ödəyicilərinin büdcəyə külli miqdarda vergi borcu yaranır.

Qanunvericilik və inzibatçılıq sahəsində son illərdə aparılan dəyişikliklər, o cümlədən AVİS-in tətbiqini nəzərə alaraq «Vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları dövlət büdcəsinə vaxtında ödənilmədikdə onların məcburi alınmasına dair» və vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi bəyannamələri (hesabatları) vaxtında təqdim edilmədikdə onların məcburi alınmasına dair» Metodiki Göstərişlər yeni redaksiyada hazırlanmış və Vergilər Nazirliyinin 11 iyun 2008-ci il tarixli əmri ilə təsdiq edilmişdir.

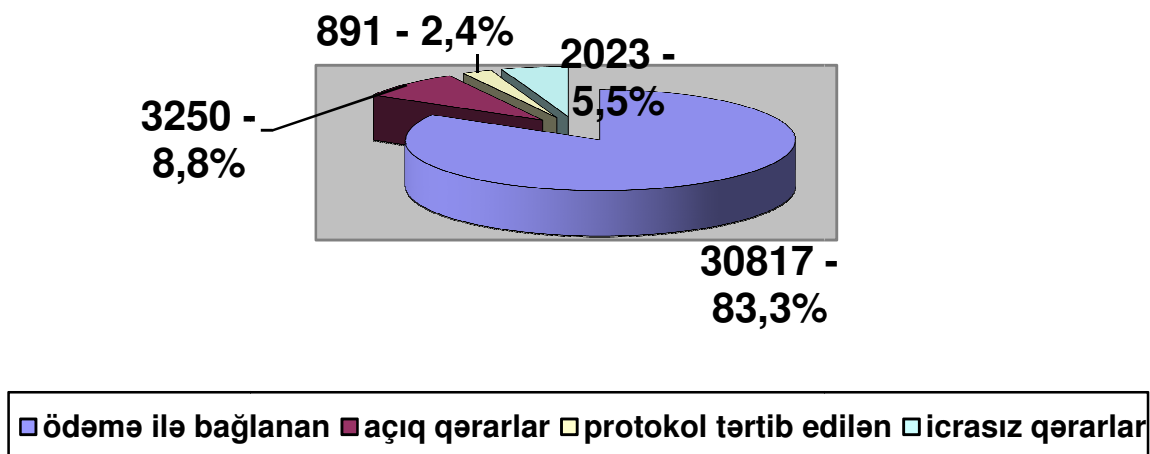
Vergilər nazirinin 10 yanvar 2008-ci il tarixli əmrinə əsasən «azərdəmiryolbank», «Texnikabank», «Rabitəbank», «Unibank», Bank of Baku», «Standard bank» səhmdar cəmiyyətlərində elektron formatda və onların filiallarında olan bank hesablarına sərəncamların elektron formatda göndərilməsi və geri qaytarılması işi həyata keçirilmişdir. 2008-ci ildə 5790 borclu vergi ödəyicisinin və ya sərəncam verilmiş olan borclu vergi ödəyicilərinin 21,5 faizinin 42699 bank hesabına sərəncamların elektron formada verilməsi, 4885 vergi ödəyicisinin 17105 hesabından sərəncamların elektron formada geri qaytarılması təmin edilmişdir.

2008-ci il ərzində götürülmüş tədbirlər nəticəsində 1 yanvar 2008-ci il tarixə borcu olan 12875 vergi ödəyicisindən 6769 vergi ödəyicisinin, 2008-ci il ərzində yeni borcu yaranmış 61553 vergi ödəyicisindən 54987 vergi ödəyicisinin borcu tamamilə ləğv edilmişdir.

Vergi orqanları tərəfindən 2015-ci ildə vergi ödəyicilərinə 3648905,6 min manat məbləğində borcun ödənilməsi barədə 201940 bildiriş göndərilmiş, bildirişdə göstərilən 5 gün müddətində borcunu ödəməyən vergi ödəyicilərinin bank hesablarına 377351 sayda sərəncam verilmişdir. Bildiriş verildikdən sonra borclarını tam ləğv etməyən borclu vergi ödəyicilərinin əməkdaşlarının siyahıya alınması məqsədilə 1145083,2 min manat məbləğində əmlakın siyahıya alınması barədə 36981 qərar açılmışdır. Ümumilikdə 2013-ci il ərzində əvvəlki dövrlərdən icrasız qərarlar daxil olmaqla 4661 qərar üzrə əmlakı olan vergi ödəyicilərində

siyahıya alınmanın aparılması təmin edilmişdir. 35055 qərar borc ləğv edildiyindən bağlanmışdır.

2015-ci il ərzində açılmış 36981 qərarın icra vəziyyəti diaqramm 1-də göstərilmişdir.

Müəyyən olunmuş müddət ərzində vergi borclarını ləğv etməyən borclu vergi ödəyicilərinin əmlaklarının ixtisaslaşdırılmış açıq hərracda satılması barədə iddia ərizələri ilə iqtisad məhkəmələrinə müraciət olunmuş, nəticədə 981 iddia ərizəsi üzrə 2503,8 min manat məbləğində borcların alınmasına dair qətnamə qəbul edilmişdir. Qanuni qüvvəyə minmiş qətnamələr üzrə 2921,2 min manat məbləğində vəsait daxil olmuşdur ki, bunun 2901,0 min manatı isə hərracdan daxilolmadır. Borclu vergi ödəyicilərinin sayı 1 yanvar 2009-cu il tarixə 12672 təşkil etmişdir.

Vaxtında təqdim edilməyən bəyannamələrin alınması sahəsində 40324 vergi ödəyicisinə 77869 vaxtında təqdim edilməyən bəyannamənin təqdim edilməsi barədə xəbərdarlıq göndərilmişdir. Eyni zamanda 26729 vergi ödəyicisi tərəfindən vaxtında təqdim edilməyən 51490 bəyannamənin alınması təmin edilmiş, gecikdirmə ilə təqdim edilmiş 42108 vergi bəyannaməsinə görə vergi ödəyicilərinə 1 milyon 684,3 min manat məbləğində maliyyə sanksiyası və 99 hesabatə görə 8.9 min manat inzibati cərimə tətbiq edilmişdir.

Respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də əlverişli vergi mühitinin yaradılması ilə xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsidir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunması, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir.(6.,8.,11)

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu özünü onda göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirdən yalnız 5-8 % dərəcəsi ilə ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər və digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Neft sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunmalıdır.

3.2. Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində vergi inzibatçılığının rolu

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət ölkədə iqtisadiyyatın bütün sahələrində genişmiqyaslı islahatların aparılmasını təmin etmişdir. Onların içərisində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və digərləri ilə yanaşı bazar münasibətlərinə adekvat vergi siyasətinin həyata keçirilməsi də mühüm yer tutur. Son illər səmərəli vergi sisteminin formalaşdırılması, onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, vergi

orqanları əməkdaşlarının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, ölkədə əlverişli vergi mühitinin və vergi mədəniyyətinin yaradılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. 1999-cu ildən başlayaraq vergi orqanlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər sistemlilik, çeviklik, koordinasiya olunma və təşkilati-idarəetmə mexanizminin tətbiqi kimi bir sıra müsbət keyfiyyətlərə nail olmağa imkan vermişdir.

Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı Azərbaycan Respublikasında sivil vergi xidmətinin formalaşması istiqamətində həyata keçirilən işlərin davam etdirilməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramı bu sahədə aparılacaq islahatların növbəti mərhələsini təşkil edir. «Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına (2004-2006-cı illər)», Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» 2002-ci il 10 sentyabr tarixli, «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» 2002-ci il 28 sentyabr tarixli, «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması tədbirləri haqqında» 2003-cü il 24 noyabr tarixli və «Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında» 2005-ci il 31 may tarixli fərmanlarına uyğun olaraq vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi məqsəduyğundur(11,13).

Bununla belə, Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar Dövlət Proqramının (2005-2007-ci illər) əsas məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə vergi sistemini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla bu sahədə səmərəli inzibatçılığın yaradılmasına nail olmaqdan və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə təkan verən vergi daxilolmalarının müntəzəm artmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Son illər vergi qanunvericiliyi ilə yanaşı vergi sistemində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də mühüm işlər görülmüşdür. Vergilər Nazirliyinin yaradılması, inzibati rayonlar üzrə vergi idarələrinin regional vergi orqanları ilə əvəz edilməsi, vergi sistemində aparılan digər struktur dəyişiklikləri vergidən yayınmaların azalmasında və dövlət büdcəsinə ödəmələrin artmasında böyük rol oynamışlar. Eyni zamanda, bu sahədə hələ də istifadə olunmayan ehtiyatlar mövcuddur. Onları nəzərə alaraq ölkədə vergi inzibatçılığının aşağıdakı istiqamətlərdə inkişafı məqsədəuyğun hesab edirik:

- vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsi və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının etibarlı qorunmasının təmin edilməsi;
- vergi dələduzluğu və vergidən yayınma halları ilə mübarizənin gücləndirilməsi, vergi inzibatçılığının az riskli sistem kimi formalaşması;
- vergilərin məcburi ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi borclarının yaranmasının qarşısının alınması;
- vergi orqanlarında idarəetmə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması;
- müasir tələblərə cavab verən kompüter informasiya sisteminin yaradılması.

Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının əsas istiqamətlərindən biri olan vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin yaradılması və vergi ödəyicilərinin hüquqlarının etibarlı müdafiəsinin təmin edilməsi üçün qarşıdakı illərdə aşağıdakı işlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi konsepsiyasının hazırlanması;
- vergi mədəniyyətinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların həyata keçirilməsi;
- özəl vergi məsləhəti xidmətlərinin təşkili üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi, onların şikayətlərinə obyektiv baxılması məqsədilə daha mükəmməl apelyasiya sisteminin yaradılması.

Vergilərin ödənişində könüllüliyin artırılması, mövcud beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə, Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin ümumi gəlirləri haqqında bəyannamənin tətbiqi sahəsində zəruri işlərin görülməsini tələb edir. Həmin bəyannamədə əmək haqqının və digər gəlirlərin mənbələrinin düzgün göstərilməsi üçün maarifləndirmə işləri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Vergidən yayınmanın qarşısını almaq, bu sahədə mübarizəni gücləndirmək məqsədilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər bütün vergi ödəyiciləri üçün bərabərlik prinsipinə riayət edilməsinə və vergi daxilolmalarının artımının təmin edilməsinə yönəldilir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən vergidən yayınma halları bir çox hallarda nağd qaydada əməliyyatların aparılması, saxta vergi hesab-fakturalarından istifadə etməklə əlavə dəyər vergisi üzrə əvəzləşdirmələrin edilməsi və digər amillərlə bağlıdır.

Vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin artırılmasında vergi audit işinin təkmilləşdirilməsi və audit xidmətinin az riskli sistem kimi fəaliyyət göstərməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə vergi ödəyiciləri haqqında hüquqi və analitik məlumat bazasının Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin vahid kompüter informasiya sisteminə inteqrasiyası, səyyar vergi yoxlamaları üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi prosesinin avtomatlaşdırılması və yoxlamaların nəticələrinin xüsusi meyar əsasında qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur.

Vergilərin məcburi ödənilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vergi borclarının yaranmasının qarşısının alınması istiqamətində aşağıdakı işlər görülməlidir:

- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin kompüter informasiya sistemi vasitəsilə borcları yaranma müddətlərinə görə qruplaşdırmaq, vergi ödəyicilərinə vergi borcları haqqında bildirişlərin göndərilməsini avtomatlaşdırmaq;

– əlavə dəyər vergisi üzrə könüllü qeydiyyat prosedurunu təkmilləşdirmək və vaxtı keçmiş vergilər üzrə faiz dərəcələrini sərtləşdirməklə vergi borclarının yaranmasının qarşısını almaq.

Vergi borclarının məcburi ödənişi işinin səmərəliliyini artırmaq üçün vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi tələb olunur. Bununla əlaqədar məcburi ödəmə mexanizminin texnoloji, iqtisadi və hüquqi aspektləri hazırlanıb tətbiq olunmalıdır.

Vergi orqanlarında idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılması kadr potensialından səmərəli istifadə edilməsini, mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsinin yüksəlməsini, vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərin təkmilləşdirilməsini təmin etməklə dövlət büdcəsinə daxilolmaların vaxtında və daha dolğun köçürülməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi sistemində struktur bölmələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi sistemin həyata keçirilir və onun təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Nazirliyin taktiki planlaşdırma və qərar qəbul etmə qabiliyyətinin optimallaşdırılması məqsədilə Menecment İnformasiya Sisteminin (MİS) yaradılması və onun kompüter informasiya sisteminə inteqrasiyası təmin ediləcəkdir. Korrupsiya risklərini ifşa etmək və korrupsiya halları ilə mübarizəni gücləndirmək üçün Nazirlikdə mövcud prosedurların şəffaflığı artırılacaq və daxili təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyəti gücləndiriləcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri də müasir tələblərə cavab verən kompüter informasiya sisteminin yaradılmasıdır. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin və onun orqanlarının funksional fəaliyyətlərinin vahid elektron sistemi çərçivəsində avtomatlaşdırılması və tədricən vergi ödəyiciləri ilə birbaşa əlaqənin kontraktsız əlaqə ilə əvəz edilməsi Dövlət Proqramının qarşısında duran ən vacib istiqamətlərdəndir. Bununla bağlı qarşıdakı illərdə, ilk növbədə, vergi ödəyicilərinin vahid dövlət reyestrinin yaradılması və orada bütün vergi ödəyiciləri haqqında zəruri məlumatın toplanmasının təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Eyni

zamanda, vergi ödəyicilərinin bəyannamələrinin elektron formada qəbulu və işlənməsi bu istiqamətin mühüm elementi kimi həll ediləcəkdir.

Nazirliyin vahid kompüter sistemində vergi bəyannamələrinin yığılması, vergi ödəmələri, kameral və səyyar vergi auditi üzrə vergi ödəyicilərinin seçilməsi və auditin aparılması prosesləri avtomatlaşdırılmalıdır.

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin fəaliyyətinin digər istiqamətləri, o cümlədən kargüzarlıq, kadrların uçotu və idarəetmə, kadr hazırlığı işi, işçilərin və ayrı-ayrı idarələrin fəaliyyətinin müvafiq meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi, vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması kimi idarəetmədə vacib rol oynayan proseslər avtomatlaşdırılıb vahid kompüter informasiya sisteminə inteqrasiya olunmalıdır.

Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında 28 noyabr 2003-cü ildə qəbul edilmiş Qanuna əsasən 1 yanvar 2004-cü ildən Vergilər Nazirliyi vergi ödəyicilərinin vahid dövlət reyestrinin (VÖVDR) məlumat bankının aparılması, onun bütövlüyünü və qorunmasını təmin edir, rəsmi sorğulara cavab olaraq Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş qaydada vahid dövlət reyestrindən çıxarışı təmin edir. Hüquqi və fiziki şəxslər üzrə göstəricilərin və məlumatların həcmnin tərkibi vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi üzrə nəzarət işlərinin həyata keçirilməsinə imkan verir.(8)

VÖVDR-nin əsas rolu hər bir vergi ödəyicisini xarakterizə edən informasiya resursları arasında əlaqələrin təmin edilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə desək, VÖVDR vergi ödəyicilərinin vergitutma bazasının tam müəyyən edilməsi üçün zəruri informasiya mənbəyidir. Bunun üçün iki sinif müəyyən edilmişdir: strukturlaşdırılmış informasiya və strukturlaşdırılmamış informasiya.

Birinci sinif məcmu göstəricilərin reqlamentləşdirilməsidir, ikincisi isə reqlamentləşdirilməmiş, yəni digər mənbələrdən daxil olan informasiyadır. Təcrübə göstərir ki, reqlamentləşdirilməmiş informasiya əsaslandırılmış vergi

nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün qiymətli ola bilər. Vergi Məcəlləsinin 38.3.5-ci maddəsində göstərildiyi kimi, növbədənkənar səyyar vergi yoxlaması həmçinin vergi orqanının əldə etdiyi mənbəyi bəlli olan hər hansı məlumat əsasında vergi ödəyicisinin gəlirlərinin gizlədildiyi (azaldıldığı) aşkar edildiyi zaman keçirilə bilər.

VÖVDR-nin informasiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsi məsələlərinin həlli üçün uzaqdan müdaxilə xidməti texnologiyasının işlənməsi zəruridir. Bu texnologiya hər bir vergi müfəttişinin iş yerindən VÖVDR-nin dövlət bazasına girişini təmin edə bilər.

Səmərəliyin qiymətləndirilməsi vergi inzibatçılığının iş proseslərinin fəaliyyətinin yaradılması, tətbiqi və müdafiəsinin tərkib hissəsini təşkil edir. Tədqiqatımızın nəticəsi olaraq vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi üzrə işlərin səmərəliyinin müəyyən edilməsi üçün parametrlərin aşağıdakı qaydada və qrupda təsnifləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edirik.

Vergi xidmətinin təkmilləşdirilməsinin miqyası vergi inzibatçılığının modernləşdirilməsi işinin zəruri olduğunu bir daha sübut edir. Bununla da nəticələrin qiymətləndirilməsi göstəriciləri və dəyişikliklər prosesinin idarə edilməsi sisteminin işlənilib hazırlanması əsas aktual problemlərdəndir.

Vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinin sosial aspektlərinin qiymətləndirilməsi aşağıda qeyd olunanlar hesabına informasiya təminatının həll etməlidir:

- vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi ilə bağlı vergi ödəyicilərinin davranışını müəyyən edən əsas amilləri aşkar etmək;
- vergi orqanları işçiləri arasında etik qaydaların pozulması üsullarının yayılmasına şərait yaradan faktlar haqqında informasiyanı əldə etmək;
- Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergilərin yığılmasının stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə vergi orqanları işçilərinin və vergi ödəyicilərinin münasibətini öyrənmək;

- aşkar edilmiş problemlərin azaldılması üçün daxili yoxlamaların keçirilməsinin mümkünlüyünü müəyyən etmək;
- vergi orqanları işçilərinin və vergi ödəyicilərinin münasibətlərinə aid olan tipik problemləri müəyyən etmək;
- vergi orqanları işçilərinin vergi ödəyiciləri ilə qeyri-formal münasibətləri aşkar etmək və bu münasibətlərin yaranmasına təsir edən amilləri müəyyən etmək;
- Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və ayrı-ayrı tədbirlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərə vergi orqanları işçilərinin münasibətini müəyyən etmək.

Beləliklə, qeyd edək ki, vergi inzibatçılığının səmərəli texnologiyasının hazırlanması hər şeydən əvvəl seçilmiş arxitektura sisteminin ciddi əsaslandırılması ilə müəyyən olunur.

Vergi ödəyicilərinin könüllü əmələtmə səviyyəsinin artırılması vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Hazırda bu istiqamətə daha çox diqqət yetirilir. Bunu aşağıdakılarla əsaslandırmaq olar.

İlk növbədə könüllü əmələtmə anlayışını aydınlaşdıraraq. Könüllü əmələtmə dedikdə vergi ödəyiciləri tərəfindən vergitutma ilə əlaqədar lazımi məlumatın müvafiq dövrdə vergi orqanına təqdim etmək, hesablanmış vergiləri ödəmək, tapşırıqları vaxtında yerinə yetirmək və s. hərəkətlərin heç bir təsir mexanizmi olmadan həyata keçirilməsi başa düşülür. Bununla əlaqədar xarici ölkələrin təcrübələrinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, bir neçə qərb ölkələrində könüllü əməl etmə dərəcəsi 90 faiz, Amerika Birləşmiş Ştatlarında təxminən 85 faiz, inkişaf edən ölkələrdə isə bu göstərici 50 faiz və ya ondan aşağıdır. Burada sual yaranır ki, nə üçün könüllü əmələtmə vacibdir? Bu sualın əsas cavablarından biri odur ki, könüllü əmələtmə xərclər baxımından səmərəlidir. Məsələn tutaq ki, vergi daxilolmalarının 90 faizi könüllü əməl edən vergi ödəyicilərinin hesabına, 10 faizi isə məcburi əməl edənlərin hesabına formalaşır. Daxilolmalara müvafiq olaraq yığım xərclərinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, vergi orqanının çəkdiyi

xərcin 35 faizi könüllü əmələtməyə, 65 faizi isə məcburi əmələtmə tədbirlərinə (audit, vergi borclarının məcburi toplanması, cinayət araşdırması və s.) sərf edilir.

Ümumiyyətlə, könüllü əmələtmə dedikdə vergi ödəyicisi tərəfindən aşağıdakı addımların atılması nəzərdə tutulur:

- sərbəst olaraq (könüllü olaraq) zəruri vergiləri hesablamaq;
- vergi bəyannamələrini vaxtında doldurmaq və vergi orqanlarına təqdim etmək;
- vergi ödəmələrini vaxtında yerinə yetirmək;
- vergi inzibatçılığının tələblərinə əməl etmək.

Vergi ödəyiciləri könüllü əmələtmə çərçivəsində vergi qanunvericiliyi və digər qanunvericilik aktlarında bu və ya digər vergilərin ödənilməsində onların hüquq və vəzifələri haqqında kifayət qədər məlumata malikdirlər. Bu məlumatlar mövcudluğu onlara könüllü əmələtmə ilə bağlı yuxarıdakı prosedurların vaxtında yerinə yetirmələrinə imkan verir.

Vergi ödəyicilərinin bu məlumatları və müvafiq ərizə, bəyannamə, bildiriş və s. formalarını sərbəst almaq imkanına malik olmaqla könüllü əmələtmə səviyyəsini artırma bilirlər.

Burada vacib elementlərdən biri ondan ibarətdir ki, vergi ödəyiciləri öz vəzifələrini vergi müfəttişlərinin iştirakı olmadan nə qədər düzgün və vaxtında yerinə yetirirlər.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin vergi ödəyicilərindən fərqli olaraq keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin vergi ödəyiciləri vergi bəyannamələrini və onlara əlavə olunmalı zəruri sənədləri əksər hallarda vergi müfəttişlərinin iştirakı olmadan yerinə yetirə bilmirlər və ya onların cüzi hissəsi bu vəzifəni yerinə yetirə bilirlər. Bu isə vergilərin yığılması prosesinin səmərəliliyini aşağı salır.

Beynəlxalq təcrübədə vergi qanunvericiliyinə əmələtmə səviyyələrinə görə vergi ödəyiciləri dörd qrupa bölünür:

Birinci qrupa yüksək səviyyəli əməl edənlər daxildir. Onlar vaxtında qeydiyyatdan keçir, vergi orqanına bütün məlumatı, o cümlədən bəyannamələri

təqdim edir və vergiləri vaxtında ödəyir. Bu kateqoriyaya daxil olan vergi ödəyicilərinin əmələtmə səviyyəsi 85 faiz və daha artıqdır. Həmin şəxslər gəlir və xərclərin uçotunu müvafiq qaydada aparır, audit prosesində əməkdaşlıq etməklə yanaşı zəruri sənədləri yoxlayıcılara könüllü təqdim edir.

Vergi qanunvericiliyinə orta səviyyədə əməl edənlər ikinci qrupa daxildir. Onlar da müvafiq qaydada qeydiyyatdan keçir və lazımi məlumatları təqdim edirlər. Lakin, bu şəxslərin qanunvericiliyə əmələtmə vəziyyəti birinci qrupdakılardan geri qalaraq əmələtmənin səviyyəsi 50-80 faiz arasında dəyişir.

Üçüncü qrupa daxil olanlar vergi qanunvericiliyinə əməl etməyənlərdir. Həmin vergi ödəyiciləri vergi orqanında qeydiyyatdan keçsə də məhdud və dəqiq olmayan məlumatlar təqdim edir. Həmçinin, onlar bəyannamələrin təqdimatını gecikdirir və vergiləri vaxtında ödəmirlər. Bu kateqoriya üzrə vergi qanunvericiliyinə əməl etmənin faiz ifadəsi 0-50 faiz arasında dəyişir.

Sonuncu qrupa daxil olanlar isə vergi qanunvericiliyinə son dərəcədə əməl etməyən vergi ödəyiciləridir. Onlar qeydiyyatdan keçmir, bəyannamələri təqdim etməyərək vergiləri ödəmirlər. Eyni zamanda, bu şəxslər heç bir mühasibat qeydlərini və köməkçi sənədlərin uçotunu aparmırlar. Belə vergi ödəyiciləri vergi qanunvericiliyini ciddi şəkildə pozanların sırasına daxil edilir(8.,12).

Sadalanən qruplara daxil olan vergi ödəyicilərinə münasibətdə fərdi yanaşmaya daha çox üstünlük verilməlidir. Bu zaman könüllü əmələtmə üçün tələblər də nəzərə alınmalıdır. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Səmərəli məcburetmə proqramları;
- Ədalətli və effektiv vergi inzibatçılığı;
- Vergi ödəyicilərinə yardım və onların maarifləndirilməsi.

Vergi ödəyicilərinə keyfiyyətli və səmərəli xidmətin göstərilməsi onlarda könüllü əmələtmə səviyyəsinin əhəmiyyətli şəkildə artmasına rəvac verir. Vergi ödəyicilərinə xidmət işinin əsasını vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi, onlara zəruri yardımın göstərilməsi və bununla da vergi öhdəliklərinin vaxtında və tələb

olunan qaydada yerinə yetirilməsinə nail olmaq təşkil edir. Yəni, vergi orqanları vergi ödəyicilərinə vergi öhdəlikləri və bəyannamələrin doldurulmasına qarşı qoyulan tələbləri daha yaxşı başa düşməkdə yardım göstərir.

Xidmət zamanı diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərə vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələri də daxildir. Vergi ödəyicisinin hüquqları hər bir vətəndaş və vergi ödəyicisinə tətbiq olunan zəmanətli standartlardır. Vergi Məcəlləsinin 100-dən artıq maddəsi bu və ya digər formada vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunması və onların qanuni maraqlarının təmin olunmasına həsr edilib. Belə ki, Məcəllənin on beş maddəsində vergi qanunvericiliyinə əməl olunma sahəsində vergi ödəyicilərinin hüquqları, on iki maddədə vergilərin müəyyən edilməsi və tutulmasının əsasları, səkkiz maddədə vergi yoxlamalarının aparılması ilə bağlı müddəalar və s. təsbit edilib. Vergi ödəyicisinin hüquqlarından danışarkən onun vergi orqanları və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayət etmək hüququnu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Şikayətlər həm yuxarı vergi orqanlarına, həm məhkəməyə və ya eyni zamanda, hər iki instansiyaya edilə bilər.

Göründüyü kimi, vergi ödəyicisinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqları məlumdur. Bu hüquqlar vergi ödəyicisini öhdəlikləri könüllü şəkildə yerinə yetirməyə həvəsləndirir və onlara vergi qanunvericiliyinə əməl etməkdə kömək edir.

Vergi ödəyicilərinə xidmət zamanı peşə etikasını əsas şərtlərdən biridir. Peşə etikasını dedikdə, vergi əməkdaşı tərəfindən vergi ödəyicisinə qarşı ehtiram başa düşülür. Peşə etikasının əsas prinsiplərinə bunlar daxildir:

- münasib səs tonu ilə danışmaq;
- vergi ödəyicisinə diqqətlə qulaq asmaq və onun dediklərini yadda saxlamaq;
- vergi ödəyicisinin hisslərini başa düşmək;
- anlaşıqlı tərzdə və vergi ödəyicisi ilə bərabər səviyyədə danışmaq və s.

Sadalandıran keyfiyyətləri əsas götürərək, vergiçi söhbəti vergi ödəyicisinin sualları istiqamətində aparmalıdır.

Vergi ödəyicilərinin könüllü əmələmə dərəcəsinin artımını bir sıra göstəricilər əks etdirir. Bunlara vergi borclarının aşağı düşməsi, vergi bəyannamələrinin təqdim etmə səviyyəsinin artması və s. daxildir.

Bu sahədə müvəfəqiyyətin əldə edilməsi xidmət işinin keyfiyyətli təşkili sayəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, artıq bir ildən çoxdur ki, Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatında Vergi ödəyicilərinə xidmət idarəsi yaradılıb. Vergi ödəyicilərlə işi yüksək səviyyədə qurmaq, onların məlumat və maarifləndirilməsinin keyfiyyətini daha da yüksəltmək, xidmət servisini genişləndirmək məqsədilə sözügedən idarənin yaradılması bu sahədə atılan ən mühüm addımdır.

Beləliklə, yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri vergilərin məcburi yığılmasından imtina edilərək, könüllü ödənilməsi prinsipinin genişlənməsinə zəmin yaratmaq təmin edilir.

3.3 Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında vergi yükü amili.

Azərbaycanın uzunmüddətli dövrdə dayanıqlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsində investisiyaların cəlb olunması xüsusi rol oynayır.

İnvestisiya mühitinə ölkədə iqtisadi sərbəstliyin, cəlb edici bazarın olub-olmaması, xammal ehtiyatlarının uyğunluğu, nəqliyyat, infrastruktur və s. daxildir. İnvestisiya mühitilə eyni zamanda hüquqi mühit olmalıdır. Əgər hüquqi mühit təmin olunmursa, investorların ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyması çətinləşir, əsasən də xarici investorlar.

Bunun üçün də bu sahədə təkmil qanunlar olmalıdır və bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev 13 yanvar 1995-ci ildə «Xarici investisiya fəaliyyəti haqqında» fərmanlar imzalamışdır.

Azərbaycan Respublikası ikinci dəfə müstəqilliyini qazandıqdan sonra respublika iqtisadiyyatının qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri də, investisiyaların (istər daxili, istərsə də xarici) ölkə iqtisadiyyatına daha çox cəlb edilməsi idi. Bu proses vergi qanunvericiliyindən birbaşa asılı idi.

Bazar iqtisadiyyatına keçid ölkədə beynəlxalq standartlara uyğun vergi sisteminin formalaşdırılmasını, bazar münasibətlərinə adekvat vergi siyasətinin yürüdülməsini ön plana çəkir. Ötən illər ərzində xüsusilə son 5-6 ildə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun vahid hüquqi bazasının yaradılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması və güzəştlərin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, habelə vergi xidmətində məqsədyönlü iş aparılmışdır.

Ölkəmizdə dövlət tərəfindən xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə respublikanın bütün üstünlükləri, o cümlədən yüksək peşəkarlığa malik ucuz işçi qüvvəsinin mövcudluğu, yanacaq-enerji resurslarının zənginliyi, əlverişli coğrafi və geosiyasi mövqeyi və s. nəzərə alınmaqla bir neçə istiqamətdə stimullaşdırıcı vergi mühitinin yaradılması həyata keçirilir [8,9].

Əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsi xarici investorları narahat edən başlıca problemlərdəndir. Xarici investorları vergi güzəşti və imtiyazlardan daha çox öz fəaliyyətini uzun müddətə proqnozlaşdırmağa imkan verən vergi sisteminin sabitliyi maraqlandırır. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən bir sıra beynəlxalq müqavilələr imzalanmışdır. Bu müqavilələr əsasən investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir.

İnvestisiyaların təşviqi və qorunması haqqında sazişlərə görə hər bir tərəf öz ərazisində digər tərəfin investorlarının investisiyalarına özünün və ya istənilən üçüncü dövlətin investorlarının investisiyalarına yaradılan rejim qədər ədalətli, ona bərabər və ondan az əlverişli olmayan rejim yaradır.

İkiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması haqqında sazişlərdə əsas güzəştlər, yəni aşağı vergi dərəcələri mənbədə tutulan vergilərə (məsələn, dividendlərdən, faizlərdən, royaltılardan) verilir. Belə ki, bir çox sazişlərdə qoyulan investisiyalarının həcmindən asılı olaraq vergilərin dərəcəsi dəyişir.

Nəqliyyat daşımaları haqqında sazişlər əsasında digər tərəfin dövlətinin ərazisində həyata keçirilən sərnişin və yük daşımaları, həmçinin bu daşımaları yerinə yetirən avtonəqliyyat vasitələri avtomobil yollarının istifadəsi ilə bağlı ödəniş və vergilərdən qarşılıqlı əsasda azad olunurlar.

Kredit sazişlərinə əsasən kreditlər, o cümlədən Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər bunlar kimi təşkilatlar tərəfindən verilən kreditlər vergidən azad edilir. (Qeyd etmək lazımdır ki, vergidən azad edilmə haqqında müddəalar bu təşkilatların əsasnamələrində öz əksini tapmışdır və Azərbaycan Respublikası bu təşkilatların əsasnamələrini rəsmən tanımışdır).

Belə kredit sazişlərinə adətən podratçıların, bəzi hallarda isə hətta subpodratçıların, həmçinin krediti verən təşkilatların vergilərdən azad edilməsi ilə bağlı fərdi xarakterli müddəalar daxil edilir.

Hasilatın pay bölgüsü üzrə qanun qüvvəsinə malik olan sazişlər çərçivəsində karbohidrogen sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün «Mənfəət vergisi haqqında», «Xarici subpodratçıların vergiyə cəlb olunması haqqında» və «İdxal və ixrac vergiləri haqqında» protokollarda tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergi sistemi tətbiq olunur.

Qeyd olunanlarla yanaşı son 8-9 ildə bəzi əsas vergilər üzrə dərəcələrin aşağı salınması siyasəti yerli və xarici biznes subyektlərinin işgüzarlığını artırmaqla yeni investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə təkan verib. Məsələn, mənfəət vergisi 1999-cu ildəki 35%-dən, 2003-cü ildə 25%-ə (regional diferensasiya nəzərə alınmaqla), 2004-cü ildə 24% 2010-cu ildən 20%-ə, keçid dövrünün əvvəlində ƏDV 28% təşkil etdiyi halda hazırda 18%-ə, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin maksimum həddi isə 55%-dən 25%-ə endirilmişdir. Bu da əlverişli investisiya mühitinin yaradılması nəticəsində olmuşdur. Xarici investorların daha çox cəlb edilməsi məqsədi ilə vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması, vergi yükünün optimallaşdırılması, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması vergi siyasətinin prioritet istiqamətləridir və bir strategiya kimi qarşısına qoymuşdur [34].

Vergi dərəcələrinin optimallığının qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə Azərbaycan Respublikasında vergi dərəcələrinin mövcud vəziyyətini dünya ölkələri ilə müqayisə etmək lazımdır. Bununla əlaqədar dünyanın 60-a yaxın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri üzrə aparılan araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

Əlavə dəyər vergisinin dərəcəsi – 21 ölkədə 18%-dən yüksək, 18 ölkədə 18%-dən aşağı və 9 ölkədə 18%-ə bərabərdir.

Mənfəət vergisinin dərəcəsi – 43 ölkədə 24%-dən yüksək, 14 ölkədə 24%-dən aşağı və 1 ölkədə 24%-ə bərabərdir.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimal dərəcəsi – 28 ölkədə 35%-dən yüksək, 25 ölkədə 35%-dən aşağı və 6 ölkədə 35%-ə bərabərdir.

Buradan aydın olur ki, dünya ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikasında ƏDV-nin dərəcəsi orta səviyyədədir. Mənfəət vergisinin dərəcəsi bir çox ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədədir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsi isə Azərbaycan Respublikasında normal səviyyədədir.

Eyni zamanda, Avropa Birliyinə üzv olan 25 ölkə arasında aparılan təhlil nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, ƏDV dərəcəsinin orta göstəricisi bu ölkələr üzrə 19,3%, mənfəət vergisi dərəcəsinin orta göstəricisi isə 24,2% təşkil edir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsinin maksimal həddi üzrə orta göstəricisi isə bu ölkələr üzrə 40,8%-dir. Deməli, Azərbaycan Respublikasında ƏDV-nin dərəcəsi Avropa ölkələri ƏDV-nin orta göstəricisindən aşağıdır və bu da bir daha ölkəmizdə ƏDV-nin dərəcəsinin normal həddə olduğuna dəlalət edir. Mənfəət və fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsinin Avropa ölkələri üzrə orta göstəricisi ilə müqayisəsi zamanı da bu hal müşahidə olunur.

MDB-yə üzv olan ölkələrdən 9-u arasında aparılan təhlil nəticəsində isə aşkar olunmuşdur ki, bu ölkələr arasında ƏDV-nin orta göstəricisi 18,1%, mənfəət vergisinin orta göstəricisi 22,9%, fiziki şəxslərin gəlir vergisinin orta göstəricisi 21,3%-dir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan üç əsas vergi növlərinin dərəcələri dünya ölkələri ilə müqayisədə normal və bəzi hallarda aşağı səviyyədədir.

Bu ilk baxışdan dərəcələrin aşağı salınması sadə görünərsə də, bu dəyişikliklərin arxasında ətraflı elmi təhlillər, iqtisadi araşdırmalar və ən əsası, dövlətin müəyyənləşdirdiyi iqtisadi siyasət durur. Buna görə də ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin optimal həddinin müəyyən edilməsinə yönəldilməlidir.

Ümumiyyətlə, vergi sistemi dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını təmin etməklə yanaşı, vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağını artırmalı və eyni zamanda, onları daim təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının axtarışına sövq etməlidir. Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır [15,17].

Vergi ödəyicilərinə düşən vergi ağırlığının artırılması, o cümlədən, vergi növlərinin sayının artırılması, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, güzəşt və imtiyazların ləğv edilməsi və s. zamanı vergi sisteminin səmərəliliyi əvvəlcə artır, tədricən özünün maksimal qiymətini alır və sonra isə dövlət vergi daxilolmalarının həcmi kəskin aşağı düşür. Bu zaman büdcə sistemi itkiləri əvəzedilməz olur. Ona görə ki, vergi ödəyicilərinin müəyyən hissəsi ya müflisləşir, ya da ki, istehsalı kəskin olaraq aşağı düşür. Digər hissəsi isə bir sıra qanuni və bir çox hallarda isə qeyri-qanuni üsullardan istifadə etməklə hesablanmış və ödənilməli olan vergilərin məbləğini minimuma endirməyə çalışırlar. Sonradan dövlət tərəfindən vergi yükünün aşağı salınması yolu ilə istehsalı dirçəltmək üçün uzun müddət tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, vergitutmadan yayınmaq üçün real yollar tapan vergi ödəyiciləri vergi yükü aşağı salındıqdan sonra da vergiləri tam həcmdə ödəmirlər.

Bununla əlaqədar ödəyicilərin optimal vergi yükü problemi istənilən ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində xüsusi rol oynayır.

Vergi yükünün optimallaşdırılması problemindən danışarkən, ilk növbədə aydınlaşdırmaq lazımdır ki, vergi yükü nədir və necə müəyyən edilir? Bunun üçün isə biz bu anlayışa iki mövqedən: makroiqtisadi və mikroiqtisadi mövqelərdən yanaşmalıyıq.

Makroiqtisadi səviyyədə vergi yükü əsasən bir çox ölkələr tərəfindən də geniş istifadə olunan dövlət büdcəsinə daxil olan bütün vergilərin cəmi məbləğinin ÜDM-a nisbəti kimi müəyyən edilir və ÜDM-un hansı hissəsinin vergilər vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsini əks etdirir.

Bu metodika ilə vergi yükünün hesablanması onun digər ölkələrin vergi sistemindəki analogi göstəricilərlə müqayisəsində böyük əhəmiyyət daşıyır. Lakin bu üsul mikroiqtisadi səviyyədə, yəni ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində vergi yükünün müəyyən edilməsinə yaramır. Çünki bu metodika vergi öhdəliklərinin gərginliyini kifayət qədər əks etdirmir. Belə ki, ÜDM-un həcmində amortizasiya ayırmalarının payının obyektiv müxtəlifliyi alınmadığından, bütün digər bərabər şərtlər daxilində ÜDM-un həcmində amortizasiya ayırmalarının xüsusi çəkisi müxtəlif olan müəssisələr arasında heç bir fərq qoyulmur. Məhz buna görə də mikroiqtisadi səviyyədə vergi yükünün müəyyən edilməsində həm yerli, həm də xarici mütəxəssislər tərəfindən təklif edilən, bir-birindən fərqli digər metodikalardan istifadə edilir.

Məsələn, satışdan əldə edilən gəlirdə, müəssisənin mənfəətində, müəssisə tərəfindən yeni yaradılmış dəyerdə, vergilərin ödənildiyi mənbədə, müəssisədə yaradılan əlavə dəyerdə ödənilən vergilərin payının müəyyən edilməsi kimi müxtəlif metodlardan. Onlar arasındakı fərqlər vergi yükünün hesablanması zamanı daxil edilən vergilərin sayı, həmçinin vergi məbləğlərinin müqayisə edilməsi üçün integral göstəricinin seçilməsi kimi əsas elementlərin müəyyən edilməsində yaranır. Əlbəttə ki, o metodikaya üstünlük verilir ki, həmin metodika vergilərin sayının, vergi dərəcələrinin və vergi göstəricilərinin dəyişməsinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nə dərəcədə təsir göstərməsini müəyyən etməyə, həmçinin də iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində vergitutmanın səviyyəsini müqayisə etməyə imkan vermiş olsun.

Vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır. Yəni vergilərin sayında, onların dərəcələrində, eləcə də güzəşt və imtiyazlarda edilən hər hansı bir dəyişiklik ilk növbədə vergi yükündə öz əksini tapır, buna müvafiq olaraq vergi yükü ya artır, ya

da azalır. Vergi yükünün optimallaşdırılması isə onun elə bir səviyyəyə çatdırılmasını nəzərdə tutur ki, bununla həm dövlətin maliyyə ehtiyaclarına olan təlabatı, həm də vergi ödəyicilərinin maraqları təmin edilmiş olsun. İnkişaf etmiş ölkələrin uzunmüddətli və zəngin təcrübəsi göstərir ki, dövlət tərəfindən müəyyən edilən vergi yükü ağır olduqda iqtisadi subyektlərin istehsal fəallığı aşağı düşür, yüngül olduqda isə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında müəyyən problemlər ortaya çıxır [8,10].

Bir sıra ölkələrin vergi yükü ilə tanış olsaq görərik ki, ÜDM-a nisbətən hesablanmış göstərici bu hədlərdədir.

Cədvəl 3.3 Müxtəlif ölkələrin vergi yükünün səviyyəsi

Ölkələr	Vergi yükünün səviyyəsi, % - lə	Ölkələr	Vergi yükünün səviyyəsi, % - lə
Almaniya	41,7	Rusiya	48,0
Belçika	48,1	İspaniya	36,5
Danimarka	49,8	Kanada	36,6
Fransa	45,7	ABŞ	31,8
İtaliya	43,2	Yaponiya	28,6
İsveç	51,4	Böyük Britaniya	37,1

Mənbə: Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi

Göründüyü kimi, əksər ölkələrin vergi yükü mütəxəssislər tərəfindən normal hədd kimi qəbul edilən 35%-dən yüksəkdir. Deməli, bu ölkələr ÜDM-un vergi sistemi vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsində praktiki olaraq mümkün maksimal səviyyəni əldə etdikləri üçün büdcələrinə vergi daxilolmalarının sonrakı artımına vergi dərəcələrinin artırılması və vergi güzəştlərinin ləğvi hesabına yox, vergilərin alınması strukturunda dəyişikliklərin edilməsi hesabına nail ola bilirlər.

Respublikamızda digər ölkələrlə müqayisədə vergi yükünün səviyyəsi aşağıdır. Vergilər Nazirliyinin məlumatına əsaslanaraq onun həddi son altı ildə 20 faizi keçməmişdir. Lakin onu da qeyd edək ki, bu göstərici ÜDM-a nəzərən

hesablandığından bəzi amillər vardır ki, onu müəyyən qədər təhrif edir. Əslində isə vergi yükünü digər metodika ilə hesablasaq (yeni yaradılmış dəyər əsasında) onun anoloji göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə böyük olduğunu görürük. Bu da həmin vergi və sığorta ayırmaları məbləğinin daha «dar» iqtisadi baza ilə müqayisə edilməsi ilə əlaqədardır. Digər bir səbəb isə ayrı-ayrı sahələr üçün müxtəlif vergi rejiminin tətbiq olunmasıdır. Məsələn, 2001-ci ildən başlayaraq kənd təsərrüfatı torpaq vergisi qalmaqla digər vergilərdən azad edilmişdir. Hasilatın pay bölgüsü üzrə qanun qüvvəsinə malik olan Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli müəssisələr karbohidrogen fəaliyyəti ilə əlaqədar meydana çıxan və ya ona bilavasitə, yaxud dolayısı ilə aid olan hər hansı xarakterli heç bir vergi ödəmirlər (mənfəət vergisi istisna olmaqla).

Deməli, bu sahələr digər sahələrdən daha az vergi yükü daşımalı olur.

Göründüyü kimi, ÜDM-a nisbətən hesablanmış vergi yükü göstəricisi vergi öhdəliklərinin gərginliyini kifayət qədər dəqiq əks etdirmir. Buna görə də nisbi vergi yükü göstəricisindən istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

Nisbi vergi yükü dedikdə, onun mütləq kəmiyyətinin yeni yaradılmış dəyərə nisbəti nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, nisbi vergi yükü müəyyən vaxt müddəti ərzində hesablanmış vergilərin və məcburi sığorta ayırmalarının cəmi məbləğinin yeni yaradılmış dəyərə xüsusi çəkisini ifadə edir. Bu zaman müxtəlif təsərrüfat subyektləri üçün nisbi vergi yükünün müqayisəsi zamanı əldə olunmuş dəyərin deyil, yeni yaradılmış dəyər göstəricisinin götürülməsi və iqtisadi təhlilin predmetindən ÜDM-un tərkib hissəsi kimi amortizasiya ayırmalarının nəzərə alınmaması məqsədə uyğun hesab edilir.

Müəssisə (müəssisələr qrupu, sahə) səviyyəsində yeni yaradılmış dəyər aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

Düstur 3.1 Yeni yaradılmış dəyər

$$Y = G - MX - A + QG - QX$$

Digər tərəfdən:

$$Y = W + SA + M + V$$

Burada,

Y – yeni yaradılan dəyər;

G – məhsulun (işin, xidmətin) təqdim edilməsindən gəlir;

MX – material xərcləri;

A – amortizasiya ayırmaları;

QG – qeyri-satış əməliyyatlarından əldə olunan gəlir;

QX – qeyri-satış əməliyyatlarına çəkilən xərclər (vergiləri nəzərə alınmadan);

W – əmək haqqı fondu;

SA – sosial sığorta ayırmaları;

M – müəssisənin mənfəəti (vergitutmaya qədər);

V – vergi ödəmələri.

Nisbi vergi yükü göstəricisini aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik:

Düstur 3.2 Nisbi vergi yükü göstəricisi

$$D_{vy} = \frac{V + SA}{Y} = \frac{V + SA}{W + SA + M + V} \times 100$$

Burada, D_{vy} – təsərrüfat subyektinə düşən nisbi vergi yüküdür

Müəssisələrin mövcud maliyyə vəziyyəti və respublikada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının mövcud istiqamətində respublikamızda yeni yaradılmış dəyər əsasında hesablanmış nisbi vergi yükü göstəricisinin 35-40% səviyyəsində olması daha məqsədə uyğundur. İqtisadiyyatın aparıcı sahələrində daha yüksək vergi yükü nəinki sahibkarlıq aktivliyinin qarşısını alır və hətta müəssisələrin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir və istehsalı getdikcə zəiflədir.

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında vergi qanunvericiliyi və yuxarıda qeyd etdiyim müqavilələr vasitəsilə xarici investorlara tətbiq olunan vergi yükü yerli vergi ödəyiciləri ilə müqayisədə daha yüngüldür. Xarici investorlar müqavilələrdə nəzərdə tutulanlardan əlavə həm də vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş güzəşt və imtiyazlardan istifadə edirlər.

Güzəşt və imtiyazların təhlili göstərir ki, onlar artıq investisiyaların cəlb olunması sahəsində öz səmərəliliyini itirir. Ona görə də daha səmərəli üsullar axtarılmalı, onlar ümumi vergi yükünün, vergi güzəşt və imtiyazlarının

azaldılmasına yönəldilməlidir. Bu isə ilk növbədə həm xarici, həm də yerli iş adamları üçün eyni rəqabət mühiti yaratmalıdır.

Vergi yükünün optimallaşdırılması məsələsi respublikamızda həyata keçirilən vergi siyasətinin başlıca prinsiplərindəndir. Bunu son illərdə vergi sistemində həyata keçirilən islahatlardan da aydın görmək olar. Vergi yükünün azaltmaq iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun artırılmasına, istehsalın genişləndirilməsinə, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətinin stimullaşdırılması məqsədlərinə nail olmağı nəzərdə tutur.

3.4 Regionların sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərində vergi sisteminin rolu

İqtisadiyyatı sabit və sürətlə inkişaf etdirmək mənafeyi respublikanın inkişafı qarşısında strateji məqsəd və vəzifələr qoyulmasını və onun yerinə yetirilməsinin regionların inkişafı ilə düzgün əlaqələndirilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Başqa sözlə, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən və yerli şəraiti nəzərə alan dövlət regional inkişaf siyasəti aparılması və müvafiq dövlət tənzimləmə mexanizminin formalaşması vacibdir.

Regionlarda iqtisadiyyatın sabit sürətlə inkişafını, əmək ehtiyatlarından, xüsusilə qadın əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəni təmin etmək üçün aşağıdakıların birinci növbədə həyata keçirilməsi vacibdir:

- Dövlət regional sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin və müvafiq tənzimləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişafı və Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlətə çevrilməsi strategiyasının reallaşdırılması tələblərinə cavab verən və yerli şəraiti nəzərə alan dövlət regional siyasətinin yeridilməsi;

- Respublikanın müstəqil dövlət olduğunu və regionların imkanlarını nəzərə almaqla xaricdən xammal asılılığını azaltmaq məqsədi ilə regionlarda sənayenin inkişafının əsasən yerli xammala əsaslanması siyasətinin yeridilməsi;

- Respublikanın iqtisadi rayonlarında təsərrüfatçılığın müxtəlif formalarının inkişafının səmərəli əlaqələndirilməsi, xüsusi bölmənin inkişafı imkanlarından və

birgə müəssisələr təşkilində xarici investisiyadan geniş miqyasda istifadə olunması;

- Respublikanın Bakı-Sumqayıt şəhərlərindən kənar regionlarında təsərrüfatçılığın bazar strukturlu müxtəlif formalarının inkişafı imkanlarından və birgə müəssisələr təşkilində xarici investisiyadan, elmi-texniki potensialdan daha geniş miqyasda istifadə olunmasına dövlət miqyasında fikir verilməlidir;

- Sənayenin sahə quruluşunun təkmilləşməsi onun ərazi quruluşunun təkmilləşməsi vasitəsi kimi diqqət mərkəzində durmalıdır. Aparıcı sənaye sahələri ilə bərabər bütün iqtisadi rayonlarda inkişafına böyük imkanlar olan yüngül, yeyinti, maşınqayırma və metal emalı, tikinti materialları istehsalı kimi sahələrin tənəzzüldən çıxması və inkişafına xüsusi diqqət verməlidir;

- MDB ölkələrində azad iqtisadi zonaların yaradılması və istifadəsilə əlaqədar nəzəri metodoloji və praktiki xarakterli məsələlərin işlənilib hazırlanmasının təmin olunması;

- Belə zonaların Respublikalarının hansı bölgəsində və kimin vasitəsilə – dövlət təşəbbüsü və proqramı əsasında, yoxsa sahibkarların təşəbbüsü və dövlət qəyyumluğu ilə yaranmasının mümkünlüyünün həll olunması;

- Dövlət regional idarəetmə və tənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi [12].

Məhz sadalananların həyata keçirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» Fərmanı Azərbaycanın gələcək inkişafının ilk konturlarını cızmışdır. Fərmanda əldə olunmuş nailiyyətlərə, ölkənin iqtisadi inkişafında yaranmış müsbət meyllərə əsaslanaraq uzunmüddətli vəzifələrin sistemli yerinə yetirilməsini təmin edə bilən bir çox mühüm tədbirlər öz əksini tapmışdır. Bu tədbirlərə ölkədə işsizliyin azaldılması və əhalinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunu artırılması, regionların yerli resursları və digər amilləri nəzərə almaqla, onların sosial-iqtisadi inkişafı məqsədilə müvafiq dövlət proqramlarının hazırlanması, qeyri-neft sektorunun sürətlə inkişafı və bu sahəyə sərmayələrin cəlb olunması və s. daxildir.

Bunun ardınca ölkə prezidenti İlham Əliyevin 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı» (2004-2008 -ci illər) və 14 aprel 2009-cü il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı sahibkarlığın regionlar üzrə inkişafının reallaşdırılması baxımından ölkə üzrə kompleks tədbirləri əhatə edir. 10 iqtisadi rayon üzrə tərtib edilmiş Dövlət Proqramında Azərbaycan Respublikasının regionlarının investisiya xəritəsi dəqiq göstərilmiş, regional təşviq mexanizmləri müəyyən edilmiş və bunların reallaşdırılması mənbələri dəqiqləşdirilmiş, regional infrastrukturunun yaradılması və inkişafı istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər öz əksini tapmışdır. Bu proqram yerinə yetirildiyi təqdirdə «Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» prezident fərmanının icrasının ümumi istiqamətidir. Bu proqram həm də regionların sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması tədbirləri məcmusudur.

Proqramda öncə müstəqillik illərində, xüsusilə də son beş ildə Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı, bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində əldə edilmiş nailiyyətlər təhlil olunur və qiymətləndirilir: nəticə belədir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir, maliyyə imkanları genişlənmişdir və qarşıya daha əsaslı vəzifələr qoymaq, sosial problemləri daha əsaslı surətdə həll etmək imkanı yaranmışdır.

Dövlət proqramının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının rayonlarında mövcud potensialdan səmərəli istifadə etməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, istehsal müəssisələrinin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılmasına, yerli sahibkarlığın inkişafı yolu ilə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına, məşğulluğun səviyyəsinin, xüsusilə gənclərin faydalı əməklə məşğulluğunun artırılmasına və ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına nail olmaqdır [14].

Beləliklə, proqramda qarşıya kompleks xarakterli məqsəd qoyulur və buna müvafiq olaraq, bu proqram birinci növbədə çoxcəhətliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Bizim iqtisadi, sosial, mədəni həyatımızın elə bir sahəsi yoxdur ki, bu proqramda öz əksini tapmamış olsun. Bütövlükdə Respublika ilə bərabər, onun ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidləri və iqtisadi-coğrafi regionlar miqyasında konkret vəzifələr qarşıya qoyulur və həlli istiqamətləri əsaslandırılır. Sabit və davamlı inkişafı təmin etmək üçün 46 respublika miqyaslı tədbirlər – inkişaf istiqaməti və respublika daxili iqtisadi rayonların kompleks sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün 668 region miqyaslı tədbir həyata keçirmək proqnozlaşdırılıb.

Proqramda onun yerinə yetirilməsi üçün maliyyə təminatı məsələsinə xüsusi yer ayrılmışdır. Beynəlxalq miqyasda milli proqramların yerinə yetirilməsi üçün vacib olan əsas maliyyə mənbələri nəzərə alınmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- Xarici və yerli sahibkarların vəsaiti;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi;
- Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu;
- Büdcədən kənar dövlət fondları;
- Kommersiya banklarının və bank olmayan kredit təşkilatlarının kreditləri;
- Beynəlxalq təşkilatların və xarici dövlətlərin maliyyə vəsaiti;
- Qanunvericilikdə qadağan olunmayan digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər.

Hər bir regionun maliyyə mənbəyində fərqli cəhətlər var. Məsələn, regionların inkişafında mühüm rol oynayan Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan müxtəlif regionlara müxtəlif miqdarda vəsait ayrıla bilər. Başqa maliyyə mənbələrinin də müxtəlif regionlarda rolu müxtəlif olacaqdır. Eyni zamanda ayrı-ayrı regionların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq maliyyə mənbələrinin sayı arta və ya azala bilər.

Ümumiyyətlə ölkədə aparılan maliyyə və vergi sahəsindəki tədbirlər regionların sosial-iqtisadi inkişafını stimullaşdırmağa yönəldilib.

2009-cu ildə Dövlət Proqramına uyğun olaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi istiqamətində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı 1939 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə

22,6 mln. manat, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bağlı 19 investisiya layihəsinin maliyyələşdirilməsinə 19,6 mln. manat güzəştli kredit ayrılmışdır. Bundan başqa, Fond tərəfindən meyvə-tərəvəz və digər ərzaq məhsullarının tədarükü, saxlanılması və satışı üzrə müasir standartlara cavab verən texnologiya əsasında ümumi tutumu 48 min ton olan soyuducu anbar komplekslərinin yaradılması ilə bağlı Aran, Quba-Xaçmaz, Gəncə-Qazax və Lənkəran iqtisadi rayonları üzrə ümumilikdə 17 sahibkarlıq subyektinə 31,9 milyon manat güzəştli kreditlər verilmişdir. Bundan əlavə, Aran, Dağlıq Şirvan, Gəncə-Qazax, Lənkəran, Şəki-Zaqatala, Abşeron iqtisadi rayonları üzrə ümumilikdə 15 sahibkarlıq subyektinə taxıl məhsullarının təmizlənməsi və saxlanılması üçün müasir standartlara cavab verən və ümumi tutumu 199 min ton olan anbar komplekslərinin yaradılması ilə əlaqədar 15,9 milyon manat məbləğində güzəştli kreditlər verilmişdir. Maliyyələşdirilmiş layihələr hesabına 5841 yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Ümumilikdə, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 2009-cu ildə verilmiş güzəştli kreditlər hesabına yaradılacaq yeni iş yerlərinin 40,2%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, 14,6%-i kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, 14%-i xidmət və infrastrukturun inkişafı (əsasən soyuducu anbar və taxıl anbarları komplekslərinin tikintisi) sahələrinin payına düşür [14].

Ötən il həmçinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinə xarici investorların cəlb edilməsi istiqamətində müəyyən addımlar atılmışdır. Belə ki, “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” ASC ilə Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyası və İslam İnkişaf Bankı tərəfindən təsis edilmiş “Xəzər Beynəlxalq İnvestisiya Şirkəti”nin Müşahidə Şurası Samux rayonunda 25 min ton tədarük gücü olan soyuducu anbarın yeni texnologiyalar əsasında təkmilləşdirilməsi və 2 hektar ərazidə yerləşən istixana kompleksinin qurulması məqsədilə investisiya qoyuluşu barədə qərar qəbul etmişdir. Eyni zamanda Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti ilə xarici investorlar arasında Xaçmaz rayonunda istixanaların, həmçinin şitillik, soyuducu anbar, qablaşdırma sexi olan kompleksin tikintisi və “Ağstafasüd Kompleksi”nin yaradılmasına dair Anlaşma Memorandumları imzalanmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları tərəfindən istehsal olunan məhsulların həm daxili, həm də xarici bazarlarda satışının dəstəklənməsi məqsədilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə ölkə daxilində və xaricində həyata keçirilən sərgilərdə və biznes-forumlarda yerli sahibkarların iştirakı təmin olunmaqla onlara öz məhsul və xidmətlərini nümayiş etdirmək imkanları yaradılır. 2009-cu ildə Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) tərəfindən keçirilmiş biznes forumlarla yanaşı, “Caspian Agro 2009” Kənd Təsərrüfatı Sərgisi çərçivəsində 2 günlük “Aqrar sənaye kompleksi: əməkdaşlıq imkanları və inkişaf perspektivləri” mövzusunda konfrans keçirilmiş və yerli şirkətlərin xaricdə keçirilən sərgilərdə iştirakı (Almaniyada “Yaşıl Həftə” Yeyinti Sənayesi və Kənd Təsərrüfatı üzrə Beynəlxalq Sərgi, RESALE-2009 sərgisi, Türkiyədə tikinti sektoru üzrə beynəlxalq Sərgi) təmin olunmuşdur.

2012-cu ildə İqtisadi İnkişaf Nazirliyində yaradılmış qaynar xətt vasitəsilə satış problemi ilə əlaqədar müraciət edən buğda istehsalçılarına müvafiq köməkliklər göstərilmişdir. Bundan əlavə, Nazirlər Kabinetinin 2009-cu il 7 iyul tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət Taxıl Fondunun saxlanması və istifadəsi Qaydaları”na uyğun olaraq müəyyən edilmiş keyfiyyət standartları üzrə Taxıl Fonduna yerli buğda istehsalçılarından buğda tədarüku həyata keçirilmişdir.

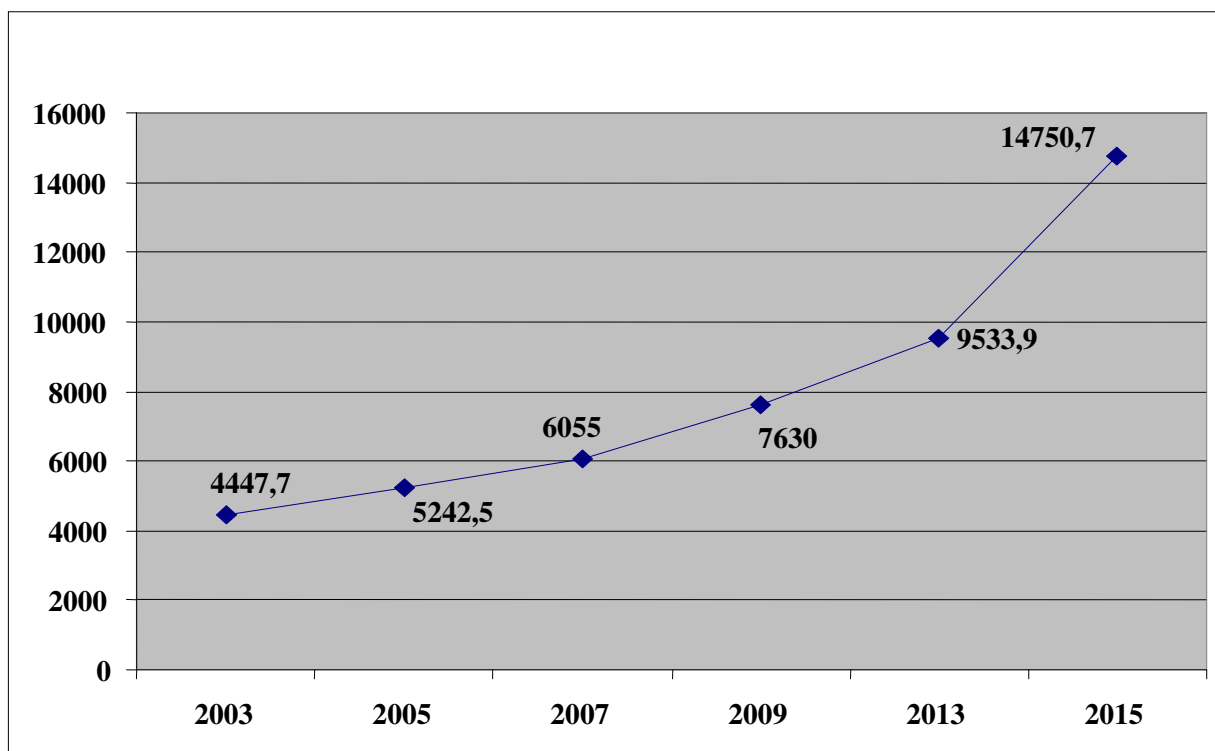
Bundan əlavə, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na uyğun olaraq, cins heyvandarlıq komplekslərinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə “Aqrolizing” ASC tərəfindən hesabat ili ərzində Almaniyadan “Şvis”, “Holtştin-friz” və “Simmental” cinsli 770 baş damazlıq heyvanlar ölkəyə gətirilərək dəyərinin 50%-nə güzəştə 34 rayon və şəhər üzrə 81 fermer təsərrüfatına və kənd təsərrüfatı istehsalçılarına paylanmışdır. Bundan başqa, Zaqatala, Ağdaş, İsmayıllı, Xaçmaz rayonlarında aqroservislərin, Şəmkir və Xaçmaz rayonlarında isə mineral gübrələrin qəbulu, saxlanması və paylanmasını yaxşılaşdırmaq üçün hər birinin tutumu 10 min ton olan 2 ədəd regional logistik bazanın tikintisinə başlanılmışdır.

Bütün bunlar göstərir ki, Dövlət Proqramının qəbulundan ötən bir il ərzində onun icrası ilə bağlı bütün sahələr üzrə həyata keçirilmiş tədbirlər kompleksi

regionlarımızın inkişafına təkan verməkdədir. Bu nailiyyətlər iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməklə özünü makroiqtisadi göstəricilərin artımında da göstərmişdir. Belə ki, 2015-cu ildə Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun (ÜDM) real artımı 2014-ci illə müqayisədə 6.3% təşkil edərək, cari qiymətlərlə 50,8 mlrd. manata çatmışdır. Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM-nin real həcmi isə 2012-ci illə müqayisədə 7.9% artaraq cari qiymətlərlə 3917.3 manat (4874.1 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. ÜDM-nin 64.1%-i iqtisadiyyatın istehsal, 28.3%-i xidmət sahələrinin payına düşmüş və bu sahələrdə real artım müvafiq olaraq 10% və 9.1% təşkil etmişdir. Digər tərəfdən, Ötən ildə neft-qaz sektorunda real artım 14.3%, qeyri-neft sektorunda isə 3.2% olmuşdur.

Proqramda qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən biri də əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi üçün 600 min yeni iş yeri açılacaq. Belə bir mülahizə də vardır ki, 600 min iş yeri açmaq çoxlu vəsait və vaxt tələb edir. Bu beşillikdə buna nail

Cədvəl 3.4 Qeyri-neft ÜDM-nin dinamikası (mln. manat)

Mənbə: Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi

olmaq çətindir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, yeni iş yerlərinin xeyli hissəsi keçmişdə tikilmiş, indi fəaliyyət göstərməyən, yaxud çox aşağı səviyyədə işləyən ixtisaslaşmış böyük istehsal müəssisələrinin (qara və əlvan metallurgiya, kimya,

toxuculuq, maşınqayırma, ipəkçilik və i. a.), istehsal və sosial infrastruktura sahələrinin yeni əsaslarla bərpası və yenilərinin işə salınması hesabına olacaqdır. Artıq çoxsaylı istehsal sahələri yaradılmış, minlərlə iş yeri açılmışdır. Belə ki, 1 oktyabr 2003-cü ildən 1 yanvar 2013-cü il tarixinədək 766277 yeni iş yeri açılmışdır ki, bunu da 547573-ü daimidir. Dövlət Proqramının regionların sosial-iqtisadi tərəqqisinə xidmət edən, real vəziyyətə uyğun hazırlanan və obyektivliyi əks etdirən təkmil sənəd olmasını yeni açılmış iş yerlərinin ümumi sayının 80%-i regionların payına düşməsi əks etdirilir. Yeni iş yerlərinin 87%-nin qeyri-dövlət sektorunda yaradılması isə sahibkarlara yaradılmış əlverişli şəraitin və onlara göstərilən dövlət qayğısının məntiqi nəticəsidir. Ümumilikdə isə son 6 il ərzində 840 min yeni iş yeri açılmış, 32886 yeni müəssisə fəaliyyətə başlamışdır. 2009-cu ildə ölkə üzrə yoxsulluq səviyyəsi 11%-ə enmişdir. Daimi iş yerlərinin 30,8%-i yeni yaradılmış, 33,4%-i mövcud, 5,8%-i fəaliyyəti bərpa edilmiş müəssisələrdə, 30%-i isə fiziki şəxslərdə açılmışdır.

Dövlət proqramına əsasən vergi sahəsində əsasən üç istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub.

Birinci istiqamət vergi dərəcələrinin optimal həddən azaldılmasıdır. Qeyd olunan tədbir üzrə artıq bir sıra iş görülmüşdür. Belə ki, 1 yanvar 2004-cü il tarixindən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsi 25%-dən 20%-ə endirilmiş, maliyyə lizinqi xidmətləri ƏDV-dən azad edilmiş, habelə, maliyyə lizinqi olan əmlak üçün müvafiq amortizasiya normaları 2 dəfəyədək artırılmışdır. Bu istiqamətin məqsədi vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına xidmət etsin.

İkinci mühüm istiqamət vergi tətillərinin tətbiqinin davam etdirilməsidir. Dövlət proqramı birbaşa regionların iqtisadi inkişafına yönəldiyindən vergi qanunvericiliyində bölgələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün bir sıra güzəşt və azadolmalar nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları daha 5 il müddətinə torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən azad olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqribi hesablamalara görə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların vergidən azad edilməsi hesabına dövlət büdcəsinin hər il itirdiyi vəsait 461,2 mlrd. manat həcmindədir. Bu da Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasına və kənd yerlərində fəaliyyət göstərən şəxslərin maddi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına göstərilən böyük diqqətin bariz nümunəsidir.

Üçüncü istiqamət vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı məlumatlandırılması və maarifləndirilməsi, sahibkarlar üçün məsləhət, informasiya təminatı, marketinq və digər xidmətlərin gücləndirilməsidir. Qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar regionlarda fəaliyyət göstərən vergi ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bağlı maarifləndirilməsi və məlumatlandırılması məqsədilə vergi ödəyicilərlə 700-dən çox brifinq, seminar-məşğələlər təşkil edilmişdir.

Göründüyü kimi, vergi ödəyicilərinə yaradılmış bu şərait regional sosial-iqtisadi inkişafa verilən dəstəyin mühüm formalarıdır. Bu tədbirlərin hər biri regionların sosial iqtisadi inkişafına xidmət edən məqsədyönlü iqtisadi siyasət çərçivəsində vergi siyasətinə uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Vergi siyasətinin real iqtisadi şəraitdə uyğun olaraq həyata keçirilməsi maliyyə cəhətdən və coğrafi yerləşmə baxımından eyni səviyyədə olan müəssisələrə adekvat yanaşmanı tələb edir. Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində heç də bütün təsərrüfat subyektləri maliyyə təminatı, infrastruktur, coğrafi yerləşmə və digər parametrlər baxımından eyni mövqedə dayanmırlar. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən müəssisə respublikanın şimal bölgəsində yerləşən müəssisə ilə müqayisədə bir çox üstünlüklərə malikdir. Deməli, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin bütün sahələrdə olduğu kimi, vergitutmada da vergi ödəyicilərinə ədalətli yanaşmanın tətbiq edilməsi zərurəti yaranır. Ən azı ona görə ki, heç də bütün vergi ödəyiciləri səviyyəcə bərabər deyillər və onların ödəmə qabiliyyəti də eyni ola bilməz. Bu yanaşma həm də ona görə vacibdir ki, ünvanlı vergi güzəştlərinin tətbiqinə üstünlük verilməsi regionların iqtisadi potensialının

reallaşdırmasına imkan verməklə yanaşı ehtiyacı olan və sosial-iqtisadi cəhətdən səmərəli sahələrin dirçəldilməsinə təminat verir [14].

Dünya təcrübəsində iqtisadiyyatı geri qalmış regionların inkişaf problemləri çox zaman xüsusi vergi rejimlərinin tətbiqi yolu ilə həll olunur. Onların tətbiqi adətən milli qanunvericiliklə müvafiq büdcə və vergi qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Bəzən çox da mükəmməl olmayan və tez-tez dəyişmələrə məruz qalan fərdi-müqavilə formalarının tətbiqi müşahidə olunur.

Xüsusi büdcə rejiminin xarakteri, növü və vergi-büdcə sisteminin üstünlükləri vəsait hüquqi və təsərrüfat statusundan, məqsəd və səbəbindən asılıdır. Xüsusi büdcə rejimləri ölkələrinin həm bütün ərazisini, həm də ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidlərini (məsələn, şəhərdə rayonları) əhatə edə bilirlər. Təbii ki, xüsusi büdcə-vergi rejimləri onlar üçün müxtəlif olacaqdır.

Belə ki, Malaziyada Sabah və Saravak kimi təbii ehtiyatlarla zəngin iki ştatı federasiya tərkibində saxlayaraq onlara xüsusi vergi rejimi tətbiq etmiş, büdcələrində onların ərazisində yığılan bütün vergiləri saxlamışdır. Avstraliyada Şimal əraziləri özünüidarəetmə statusu almışdır və bu ərazilərdə əsasən xüsusi həyat səviyyəsinə mövcud yerli əhali yaşayır. Bu iqtisadi cəhətdən geri qalmış rayonda sənaye inkişaf etməmiş və oranın spesifik demoqrafik problemləri mövcuddur (əhalinin əsas hissəsi gənc nəsilidir). Özünüidarəetmə qanununa əsasən Şimal əraziləri bütün vergiləri öz büdcəsində saxlayır, borc götürmək imkanına malikdir və özünün başqa sərbəst büdcə siyasətini həyata keçirir. Bundan başqa Avstraliya ştatları arasında ümumi və xüsusi büdcə transferlərinin bölgüsündə iştirak edirlər.

Dövlət regional siyasətinin müvəffəqiyyəti onun obyektivlərinin, məqsəd, vəzifə və həyata keçirilmə vasitələrinin düzgün seçilməsindən çox asılıdır. Praktikada regional siyasətin əsas obyektləri regionlararası iqtisadi və sosial fərqlərin azaldılması, regionların mövcud potensialından səmərəli istifadə olunması və s.-dir. Regional siyasətin həyata keçirilməsində onun maliyyə bazası mühüm rol oynayır. Regional siyasətin maliyyə bazası dedikdə ayrı-ayrı regionların inkişafı üçün istifadə olunan pul vəsaitlərinin məcmusu və regionda baş

verən pul münasibətləri sistemi nəzərdə tutulur. Bu bazaya dövlət büdcə vəsaiti, büdcədən kənar fondları, bələdiyyə büdcəsinin vəsaitləri, beynəlxalq təşkilatların regionun inkişafı üçün ayırdıqları maliyyə vəsaiti və s. mənbələrdən daxil olan vəsaitlər aiddir. Maliyyənin əsas həlqələrindən birini regionda olan təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi təşkil edir. Ümumi götürdükdə regional siyasətin maliyyə bazası regionların sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən sahələrin – səhiyyə, təhsil, nəqliyyat və s.-nin inkişafı üçün maliyyə mənbəyidir. Onun vasitəsilə geri qalmış rayonların sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün tədbirlər görülür. Lakin şübhəsiz ki, regionların mövcud potensialından asılı olaraq bu bazanın yaranma mənbələri və istifadə təyinatı müxtəlifdir. Bu baxımdan dövlətin regional siyasəti regional ərazi əmək bölgüsü qanuna müvafiq olaraq müxtəlif potensiallara malik olan regionlar arasında əlaqələrin maksimal optimallığını təmin etməyə və regional inkişafın milli iqtisadiyyatın inkişafına yüksək səviyyədə xidmət etməsinə yönəldilməlidir.

Təklif edilən məsələlər həyata keçirilərsə Azərbaycanın regionları yüksək səviyyədə inkişaf edəcək, yoxsulluq aradan qaldırılacaq, əhəlinin həyat səviyyəsi yüksələcək, məşğulluq təmin olunacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Ölkənin maliyyə resursları onun davamlı sosial-iqtisadi inkişafının əsas təkanverici qüvvəsidir. Ona görə də region üzrə maliyyə resurslarının formalaşma mənbələrinin aydınlaşdırılması, bu sahələrə daha çox vəsait cəlb etməklə maliyyə potensialının gücləndirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu həm yerli resurslardan səmərəli istifadəni təmin edər, həm də regionlara vəsait qoyuluşunun həcmi artırılabilir;

Hər bir regionun inkişafını təmin edən əsas mənbələrdən biri də yerli büdcələrdir. Başqa sözlə desək, yerli büdcələrin gücləndirilməsi regionun inkişafı baxımından səmərəli hesab edilir. Ona görə də, yerli büdcələrə daxil olmaların region üzrə vergi öhdəlikləri hesabına daha da artırılması, büdcələr arası transfertlərin vergi ödəyiciləri hesabına aradan qaldırılması səmərəli olardı. Beləliklə də, regionların ümumi sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətində həyata keçirilən Dövlət Proqramları ilə paralel olaraq konkret rayonlar, kəndlər və s. inzibati ərazilər üzrə yerli büdcələrdən maliyyələşən inkişaf proqramlarının da işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması məqsədəuyğun olardı;

Məlumdur ki, investisiya siyasəti maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi olub, dövlətin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə münasibətini ifadə edir. Eyni zamanda, lazımi investisiya qoyuluşlarını təmin etmədən regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı da qeyri-mümkündür. Araşdırmalardan aydın olur ki, dövlətin investisiya siyasətinin əsas məqsədi investisiya fəaliyyəti üçün zəruri olan maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, investisiya fəallığının aşağı düşməsinin qarşısının alınması və əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir. İnvestisiya siyasətinin əsas vəzifəsi həm dövlət investisiyasının maliyyələşdirilməsini həyata keçirmək və həm də öz vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən investorlar üçün münbit investisiya mühiti yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi qəbul edilə bilər:

- müvafiq araşdırmaların aparılması ilə investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində prioritet sahələrin müəyyən edilməsi;

- maliyyələşdirmə zamanı müəssisələrin kəmiyyət və keyfiyyət genişlənməsinə, eləcə də elmi yeniliklərin tətbiqinə üstünlük verilməsi;

- müəssisələrin əldə etdiyi vəsaitlərin investisiya kimi müxtəlif istiqamətlərə yönəldilməsi sahəsində onların hüquqlarının genişləndirilməsi;

- regional investisiya mənbələrinin formalaşması üçün müvafiq stimullaşdırıcı addımların atılması və s.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmağın ən səmərəli yollarından biri də regionun iqtisadi potensialından tam və səmərəli istifadə olunmasıdır. Bu baxımdan regionun investisiya cəlb ediciliyinin artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlardan aydın olur ki, regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq məqsədilə dövlətin maliyyə siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri əhatə etməsi məqsədəuyğun olardı:

- maliyyə siyasəti hər bir regionun təbii-iqtisadi və elmi-texniki potensialından tam və səmərəli istifadə olunmasına yönəldilməlidir;

- maliyyə siyasəti dövlətin vahid iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi, istehsalın kompleks inkişafını təmin etməlidir. Başqa sözlə desək, bütün regionlarda təbii-iqtisadi potensialdan və xammal ehtiyatlarından irəli gələn istehsal sahələrinin inkişafı prioritet kimi qəbul edilməlidir;

- maliyyə siyasətinin əsas vəzifələrindən biri, məhz əmək bölgüsünün prinsiplərindən və müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin tövsiyələrindən irəli gələn reallıqların regional siyasətdə nəzərə alınmasından ibarət olmalıdır.

Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında vergi siyasətinin rolunun müəyyən edilməsi istiqamətində aparılan araşdırmalar bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, dövlət məqsədlərinə nail olunması baxımından səmərəli, sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli, eləcə də istehsal sahələrinin inkişafı üçün stimullaşdırıcı vergi siyasətini həyata keçirmədən lazımi inkişaf dinamikasına və səviyyəsinə nail olmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda, araşdırmalardan aydın olur ki, vergi siya-

səti dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib tərkib hissəsi olmaqla nisbətən müstəqil və və olduqca əhəmiyyətli bir istiqamətidir.

Tədqiqat işində aparılmış araşdırmalar aşağıdakı nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermişdir:

1. İqtisadi aktivliyin vergi potensialının səviyyəsinə təsirinin, yəni vergi bazasının dəyişilməsinə və vergi gəlirlərinin büdcəyə axınının səviyyəsinə bilavasitə təsir edən göstəricinin tədqiq edilməsi də çox vacib məsələlərdəndir. Belə göstərici kimi ümumi daxili məhsulun (ÜDM) öyrənilməsi və istifadəsi götürülə bilər, lakin bu zaman aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

A) ÜDM-in həm rüblük, həm də illik qiymətləndirilməsi dəfələrlə yenidən işlənir, düzəlişlər isə 20%-ə qədər olur və rüblük dəyər illik dəyərlə uyğun gəlmir. Bu səbəbdən də deflyator kimi istehlakçı qiymətlərinin indeksi istifadə oluna bilər.

B) Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının səviyyəsinə ixracatçı müəssisələrin ödədikləri əlavə dəyər vergisinin (ixrac olunan məhsulun istehsalında istifadə olunan xammal və material tədarükçülərinə ödənilmiş ƏDV) əvəzləşdirilməsi də müəyyən təsir göstərir.

C) İnflyasiya vergi potensialının və dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının dinamikasına xüsusi təsir göstərir.

2. Fiskal siyasətlə bağlı xarici ölkə ədəbiyyatlarda vergi potensialının hesablanmasına iki əsas yanaşma üsulu vardır: birinci, reprezentativ vergi sistemi; ikinci, potensial vergi öhdəliklərinin dolayı qiymətləndirilməsi.

3. Vergi potensialının ekonometrik üsullarla qiymətləndirilməsi üsullarından ən başlıcası regressiya təhlilinin istifadəsi ilə reallaşdırılan reprezentativ vergi sistemi üsuludur ki, həmin üsul vergi bazalarını xarakterizə edən dolayı göstəricilərin və qeyri-vergi gəlirlərinin istifadəsinə əsaslanır. Qeyri-vergi gəlirləri ifadəsi altında əhalinin gəlirləri, pərakəndə satış dövriyyəsi, ümumi regional məhsul və ya adambaşına düşən sənaye, kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi nəzərdə tutulur. Bu üsul müxtəlif vergi

bazalarını xarakterizə edən aqreqasiyalı (ümumiləşdirilmiş) və dezaqreqasiyalı (mikrosəviyyəli) məlumatların istifadəsinə imkan verir. Belə ki, göstəricilərin sayı və məlumatların dezaqreqasiya səviyyəsi nə qədər çox olsa, qiymətləndirmənin dəqiqliyi də bir o qədər yüksək olar. Bununla yanaşı daha intensiv təhlil və məlumatların daha çoxsaylı olması tələb olunur.

Vergi potensialının kəmiyyət qiymətləndirilməsi zamanı faktiki yığılmış daxilolmalar göstəricisində də istifadə olunur. Azərbaycan üçün vergi potensialının ölçü vahidi kimi baza ilində faktiki yığılmış gəlir göstəricisi istifadə oluna bilər. Bu məqsədlə adambaşına düşən orta gəlir göstəricisini də götürmək olar. Bu göstərici də öz növbəsində vergi potensialının nisbi səviyyəsinin baza göstəricisi ola bilər. Adambaşına düşən orta gəlir göstəricisi bir çox ölkələrdə vergi potensialının nisbi ölçüsü kimi istifadə olunur. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün başqa üsullardan da istifadə oluna bilər. Məsələn, rayonun ümumi məhsulu və ya ölkə üzrə ÜDM göstəricisi, rayonun vergiqoyma resurslarının məcmusunun səviyyəsi, reprezentativ vergi sistemi, reqressiya təhlili üsulu ilə reprezentativ vergi sistemi üsulunun birgə istifadə edilməsi və s. üsulları göstərmək olar.

4. Vergi daxilolmalarının proqnozlaşdırılması ilk növbədə vergi potensialı və vergi bazasının düzgün qiymətləndirilməsindən asılıdır. Vergi daxilolmaları ilə vergi bazası arasında əlaqənin öyrənilməsində *avtomatik* və *diskresion* effektlərdən istifadə edilməlidir. Avtomatik effekt vergi bazasının dəyişməsi nəticəsində vergi daxilolmalarının həcmində dəyişməsi göstərir.

5. Vergi siyasətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin tədqiqi zamanı potensial gəlirlərin büdcəyə daxil olma əmsalına və fiskal daxilolmalara təsiri, habelə optimal vergi yükünün tapılması (Laffer effekti) məsələlərinə baxılır. Keçid dövrünün iqtisadiyyatı üçün vergi sisteminin kəskin dəyişməsinin iqtisadi artıma necə təsir etdiyinin öyrənilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2013
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı, 2015.
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı-2013
4. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. “2015-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
6. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti. Bakı, 2006
7. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbiyev, Z.H.Rzayev
Vergilər və vergitutma. Dərslik.2010.
8. Y.A.Kəlbiyev. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri.
Bakı. 2005
9. Y.A.Kəlbiyev. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı.
2012.
10. Musayev A.F., Kəlbiyev Y.A., Hüseynov A.A. “Azərbaycan
Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr” Bakı, 2002.
11. İ.Rzayev. Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi
inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər.Bakı- 2010.
12. T.Ə.Sadıqov., İ.M.Rzayev Vergi ucotu və audit. Bakı-2014.
13. İ.Rzayev. Regional maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri və bunun
sosial-iqtisadi inkişafa təsiri. Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri 1
saylı, 2010-cu il tarixli.
14. İ.Rzayev. Regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında müasir vergi
siyasətinin strateji istiqamətləri. Azərbaycanın vergi xəbərləri 7 saylı 2009-cu il
tarixli.
15. M.Həsənlı. Vergilər.1999.
16. Həsənlı Y., Həsənov R. “İqtisadi tədqiqatlarda rıyazi üsulların tətbiqi”, Bakı,
“Nafta_Press”, 2002, 303 səh.
- 17.Bədələv Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. “Büdcə sistemi”. Dərslik.

Вак1-2003

18. Мовшович С.М., Соколовский Л.Е. Выпуск, налоги и кривая Лаффера // Экономика и математические методы. 1994. Т.Вып.3
19. Капитоненко В.В. Инфляционный сдвиг налоговой ставки на кривой Лаффера // Экономика и технология: межвузовский сборник научных трудов. М.: РЭА, 1994
20. Гусаков С.В., Жак С.В. Оптимальные равновесные цены и точка Лаффера // Экономика и математические методы, 1995, Т.31.Вып.4.
21. Балацкий Е.В. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности // Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11
22. Балацкий Е.В. Точки Лаффера и их количественная оценка // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №12
23. Кубанова М., Табата М., Табата С., Касэбэ Ю. «Математическая экономика на персональном компьютере». М., 1991
24. Мангус Я.Р., Катышев А.К., Пересецкий А.А. «Эконометрика» М, 2004
25. Соколовский Л.Е. Подходный налог и экономическое поведение // ЭММ, 1989, г.25. в.4.
26. Аркин В., Сластников А., Шевцова Э. Налоговое стимулирование инвестиционных проектов в российской экономике. М.: РПЭИ/Фонд Евразия, 1999
27. Балацкий Е.В. Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности // Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11
28. Балацкий Е.В. Налог на имущество фирм и накопление основного капитала // Мировая экономика и международные отношения, 1999, №3
29. Тейл Г. «Прикладное эконометрическое прогнозирование» М., 1970
30. Мангус Я.Р., Катышев А.К., Пересецкий А.А. «Эконометрика» М, 2004
31. Barro, Stephen M. State Fiscal Capacity: An Assessment of Measurement.

Report prepared for the U.S. Department of Policy Development and Research. April 1984

32. The Representative Tax System. Discussion paper, Federal-Provincial Relation Division, Department of Finance Government of Canada, October 5, 1999
 33. Barro, Stephen M. State Fiscal Capacity Measures: A Theoretical Critique // Chapter 3 in H. Clyde Reeves (ed) Measuring Fiscal Capacity. Oelgeschair, Gunn & Hain in association with the Lincoln Institute of Land Policy, Boston, 1986
 34. Courchene, Thomas J. RNAS Equalization: Evaluation // Chapter 5 in: Equalization Payments: Past, Present and Future. Ontario Economic Council Special Research Report. Federal-Provincial Relations Series 1984 b.
 35. Smart, Michail. Taxation and Deadweight Loss in a System of Intergovernmental Transfers // Canadian Journal of Economics February 1998.
1. www.azstat.org
 2. www.economist.com
 3. www.iqtisadiyyat.com
 4. www.maliyye.gov.az
 5. www.taxes.gov.az
 6. www.taxpolicycenter.org

XÜLASƏ

Azərbayca Respublikasında son illərdə aparılan uğurlu sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin iqtisadi inkişafı ilə yanaşı büdcə sistemi də inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin vergi sisteminin optimal siyasət altında nizamlanmasına böyük ehtiyac var. Respublikamızın müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatın bütün sferalarında olduğu kimi vergi sistemində də qanuna müvafiq addımlar atılmış, qanunverici, icraedici və s. orqanlar yaradılmışdır. Hər bir sahədə olduğu kimi məhz vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar da müvafiq islahat xarakterli tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər vergi qanunvericiliyimizin yaradılması, vergi sisteminin struktur tərkibinin yaradılması ilə bağlı olan tədbirlərdir.

“ Regional inkişaf və vergi siyasəti” mövzusunda magistr dissertasiyasında mövzunun aktuallığı, sosial- iqtisadi inkişafda vergilərin rolu, vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları, Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sistemi şərh edilmişdir.

Həmçinin dissertasiya işində müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişafın qarantı kimi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında vergi yönümlü, regionların sosial- iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərində vergi sisteminin rolu və s. məsələlər tədqiq edilmişdir.

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская Республика в последние годы в результате успешных социально-экономических реформ в экономическом развитии страны , бюджетная система развивается и совершенствуется. Оптимальные условия перехода к рыночной экономике в соответствии с политикой государства в регулировании налоговой системы, есть большая потребность. После обретения независимости во всех сферах экономики, таких как налоговой системы , были приняты меры в соответствии с законом, законодательной, исполнительной и другие. органов. Как и в любой другой области , имеющей отношение к совершенствованию налоговой системы реформированных мер. Эти меры, реализация налогового законодательства, налоговой системы мероприятий, связанных с созданием структуры .

“Региональное развития и налоговой палитики” магистерская диссертация о роли срочности вопроса, роль социально-экономического развития, налогов, Теоретические и методологические основы налогообложения, Социально-экономическое развитие современного государства и действующей налоговой системы описаны .

Кроме того, в стадии диссертации вопросы были изучены современной налоговой системы, налогового, безопасности, экономического развития , как гаранта, создание благоприятного инвестиционного климата, налогов ориентированной, стимулируя деятельность социально-экономического развития , а также роли налоговой системы.

SUMMARY

The Republic of Azerbaijan in recent years as a result of the successful socio - economic reforms in the country's economic development , the budget system developed and improved. The optimum conditions of transition to market economy under the policy of the state in the regulation of the tax system, there is a great need . After gaining independence in all spheres of the economy, such as the tax system, steps have been taken in accordance with the law , legislative, executive , and others. bodies. As in any other field relevant to the improvement of the tax system reformed measures . These measures, implementation of tax legislation , tax system activities related to creation of structure .

" The role of taxes in the country's socio - economic development of the " master's thesis on the role of the urgency of the issue, the role of socio - economic development, taxes, theoretical and methodological bases of taxation, Social- economic development of the modern state and the current tax system are described.

Also in the dissertation stage of a modern tax system, tax, security , economic development , as a guarantor , the creation of a favorable investment climate, tax oriented , stimulating socio- economic development activities and the role of the tax system . issues have been studied .

REF E R A T

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılan uğurlu sosial-iqtisadi islahatlar nəticəsində ölkənin iqtisadi inkişafı ilə yanaşı büdcə sistemi də inkişaf etmiş və təkmilləşmişdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində iqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin vergi sisteminin optimal siyasət altında nizamlanmasına böyük ehtiyac var. Respublikamızın müstəqillik qazandıqdan sonra iqtisadiyyatın bütün sferalarında olduğu kimi vergi sistemində də qanuna müvafiq addımlar atılmış, qanuverici, icraedici və s. orqanlar yaradılmışdır. Hər bir sahədə olduğu kimi məhz vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar da müvafiq islahat xarakterli tədbirlər görülmüşdür. Bu tədbirlər vergi qanunvericiliyimizin yaradılması, vergi sisteminin struktur tərkibinin yaradılması ilə bağlı olan tədbirlərdir.

Respublikamızın iqtisadiyyatında müşahidə olunan müsbət tendensiylar ilk növbədə düzgün iqtisadi siyasətin, çevik və işlək mexanizmlər üzərində aparılan proqressiv islahatların nəticəsidir. Respublikamızda son illərdə uğurlu iqtisadi islahatlar həyata keçirilir və bu islahatların məntiqi nəticəsidir ki, 2015-cu ildə 2000-ci illə müqayisədə ÜDM 12,1 dəfə artaraq 47578,7 milyon manat, büdcə gəlirləri 24,5 dəfə artaraq 20325,9 milyon manat, vergi daxilolmaları isə 9,1 dəfə artaraq 5714,0 milyon manat olmuşdur. Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 10,8 %, 2015-cu ildə 15,9 %, vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 71,4 %, 2015-ci ildə isə 39,9 % təşkil etmişdir. Onu da qeyd edək ki, 2015-cu il dövlət büdcəsinin xərcləri 15% kəsrlə icra olunub. 2015-cu il ərzində dövlət büdcəsinin xərclərinin proqnozu 19,355 milyard manata qarşı 20,567 milyard manat olmuşdur ki, bu da 2014-ci ilin faktiki göstəriciləri ilə müqayisədə 207,2 milyon manat və ya 1,9% azdır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi əsasən Dövlət büdcəsi hesabına təşkil olunur. Dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının yeni iqtisadi sistemə keçməsi büdcə sisteminin quruluşu, onun təşkili prinsiplərini, büdcə həlqələri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri kəskin surətdə dəyişdirdi. Büdcə quruculuğundakı dəyişikliklər respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında da mühüm dəyişiklər əmələ gətirdi. Gəlirlərin və xərclərin quruluşundakı dəyişiklər, onların ümumdünya standartlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması respublikada büdcənin sosial rolunun artırılmasında ifadə olunmağa başladı. Büdcənin həmçinin iqtisadi rolu da mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Keçid dövründəki çətinliklər, xüsusilə sahibkarlığın inkişafı və xüsusi mülkiyyətə keçid üçün maddi ilkin şərtlərin yaradılması yalnız dövlətin köməyi və nəzarəti şəraitində ola bilərdi.

Büdcənin mahiyyəti və funksiyalarında əmələ gələn dəyişikliklərdən biri də bələdiyyələrin büdcələrinin təşkili üzrə yeni qaydaların müəyyən edilməsi və mərkəzi büdcə ilə onların arasında üzvi əlaqələrin formalaşmasıdır. Bələdiyyələr əslində sosial-mədəni tədbirlərin xeyli hissəsini öz üzərinə götürərək büdcənin quruluşunda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxaracaq idarəetmə həlqəsinə çevrilirlər.

Büdcənin mahiyyət dəyişikliklərindən biridə onun getdikcə daha çox sosial və investisiya yönümlü olmasıdır. Büdcə xərclərinin tərkibində sosial və investisiya xərclərinin xüsusi çəkisinin ilbəil çoxalması bunu sübut edir. Respublikamızın iqtisadiyyatında bazar münasibətləri şəraitində, bu münasibətlərin tənzimlənməsində və dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsinin formalaşmasında vergilərin rolu artır, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində prinsipial cəhətcə yeni vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinə çatması vergilərin və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında səfərbər olunması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Bu baxımdan **“Regional inkişaf və vergi siyasəti” mövzusu** olduqca aktualdır. Bu sahədə təhlillərin, araşdırmaların aparılmasına ehtiyac duyulur.

Dissertasiyanın öyrənilmə səviyyəsi. Ölkənin maliyyə və o cümlədən, regionların vergi potensialının müəyyən olunması üsulları, regional maliyyə siyasətinin formalaşması məsələləri iqtisad elminin tədqiq olunmamış sahələrindən biridir. Tədqiq olunan problem üzrə xarici ölkə alimlərindən Sokolovskiy L.,

Arkin V., Slastnikov A., Şevtsova E., Qusauov S., Kubanova M, Balatskiy E., Qorskiy İ., Черник Д., Panskov V., və s., Azərbaycan iqtisadçı-alimlərindən Nuriyev Ə., Musayev A., Əlirzayev Ə., Həsənli M., Bağirov D., Sadıqov M., İ.M.Rzayev., Kəlbiyev Y. və digərlərinin əsərlərini göstərmək olar.

Bu əsərlərin təhlili göstərir ki, ayrı-ayrı işlərdə regionların maliyyə və vergi siyasətinin formalaşması, vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılmış, lakin regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması məsələləri, həmçinin regional vergi nəzəriyyələri, müasir mərhələdə həyata keçirilən regional vergi siyasətinin əsas istiqamətləri bu işlərdə tam öz həllini tapmamışdır. Bütün bunlar da qarşıya qoyulmuş problemin aktuallığına və elmi yeniliyinə dəlalət edir.

Dissertasiyanın məqsədi. Azərbaycanda müasir mərhələdə həyata keçirilən vergi siyasətinin əsas istiqamətləri, regional inkişaf problemləri, regional inkişaf nəzəriyyələri, müasir mərhələdə aparılan vergi siyasətinin regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi, regionların vergi potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi və onun optimallaşdırılması məsələlərinin həlli tədqiqat işinin məqsədini təşkil edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli məqsəduyğun sayılır:

- Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında regional vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları və nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması,
- Regional iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə tarixi baxış, vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları, sosial-iqtisadi inkişafda vergi amilinin rolu;
- Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sisteminin təhlili;
- Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının təhlili nəticəsində vergi potensialının vergi yükünün parametrlərinin qiymətləndirilməsində istifadə edilməsi;
- Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrinin təhlili;
- vergi potensialının nəzəri və metodoloji əsaslarının öyrənilməsi və ona təsir edən amillərin müəyyən edilməsi;
- vergi potensialının proqnozlaşdırılması;

- optimal vergi rejiminin müəyyən edilməsi;
- regionların maliyyə bazasının təşkeledicisi olan vergi potensialına vergi yükünün təsirinin qiymətləndirilməsi;
- vergi rejiminin formalaşması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasının hazırlanması.

Tədqiqatın **obyekti** regionların sosial-iqtisadi inkişafını əks etdirən maliyyə və vergi potensialı, vergi yükü göstəriciləri, **predmeti** isə vergi siyasətinin və optimal vergi rejiminin büdcə gəlirlərinə təsirinin müəyyən edilməsinin tədqiqi, proqnozlaşdırılması və riyazi-iqtisadi modellər vasitəsi ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsidir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsaslarını Azərbaycanın və xarici ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması, optimal vergi rejiminin və vergi yükünün müəyyən edilməsi sahəsində elmi-tədqiqat əsərləri təşkil etmişdir.

Dissertasiya işində informasiya bazası kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik hesabatları, Vergilər və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi materialları, İnternet şəbəkəsində mövzuya uyğun elektron resurslar təşkil etmişdir.

Tədqiqat prosesində sistemli təhlil, iqtisadi-riyazi, imitasiya modelləşdirilməsi üsulları, riyazi statistika və s. üsullar geniş istifadə olunmuşdur.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqat prosesində aşkar olunmuş elmi yenilik kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında regional vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları və nəzəri-metodoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması,
- Regional iqtisadi inkişaf nəzəriyyələrinə tarixi baxış, Vergi siyasətinin mahiyyəti, formaları, sosial-iqtisadi inkişafda vergi amilinin rolunun təhlili;
- Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın müasir vəziyyəti və mövcud vergi sisteminin təkmilləşməsi istiqamətləri;
- Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramının ((2004-2008) və (2009-2013)-cu illər) fiskal məsələləri araşdırılır ;

- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində vergi inzibatçılığının rolu tədqiq edilir;

- Əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında vergi yükü amili,

Regionların sosial-iqtisadi inkişafının stimullaşdırılması tədbirlərində vergi sisteminin rolu şərh edilmişdir;

-Azərbaycan iqtisadiyyatının tarazlı inkişafı üçün optimal vergi rejiminin formalaşması istiqamətləri müəyyən olunmuş və vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması üsulları təklif olunmuşdur;

- regionların maliyyə potensialına vergi yükünün təsiri qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiya əməli əhəmiyyəti. Tədqiqat işində xülasə edilən nəzəri-metodik müddəalar və tövsiyələr ölkədə regionların sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərə bilər, Azərbaycanın müasir vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə tövsiyə verə bilər. İşdə təklif edilən iqtisadi-riyazi modellər sistemi vasitəsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatının vergi potensialının müəyyən etmək və onun əsasında tarazlaşdırılmış vergi siyasətini formalaşdırmaq imkanı yaranır.

Dissertasiya işində regionlaşdırma sxemi əsasında Azərbaycanın regionlarının maliyyə və vergi potensialının qiymətləndirilməsi və proqnozlaşdırılması həyata keçirilmiş və Azərbaycan Respublikasının vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyası hazırlanmışdır.

Dissertasiya işində təklif edilən metodolgiya Vergilər Nazirliyində vergi strategiyasının işlənməsi prosesində, ölkənin və regionların vergi sistemində aparılan islahatlar prosesində əsaslandırılmış istiqamətlərin seçilməsi üçün istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işində ölkənin və regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafında vergi siyasətinin rolu ətraflı şəkildə şərh edilmişdir. Dissertasiya işi üç fəsildən, doqquz paragrafdan ibarətdir. Birinci fəsildə vergi siyasətinin nəzəri və metodoloji məsələləri və ölkənin iqtisadi inkişafında onun rolu şərh edilmişdir.

İkinci fəsildə Azərbaycan Respublikasının və onun regionlarının davamlı sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası, iqtisadi inkişafın müasir xüsusiyyətləri və səviyyəsi şərh edilmişdir. Bu fəsildə regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi məsələləri araşdırılmışdır.

Üçüncü fəsildə Azərbaycanda həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişafa vergi siyasətinin təsiri məsələləri ətraflı şəkildə tədqiq edilmişdir. Vergi potensialının həmi ölkə üzrə, həm də ayrı-ayrı regionlar üzrə artırılması mənbələri araşdırılır. Həmçinin vergi potensialından səmərəli istifadə məsələləri təhlil edilir.

Nəticə və təklifdə dissertasiya işinin predmetindən, tədqiqat obyektindən irəli gələn vergi potensialı ilə əlaqədar olan nəzəri və praktiki təkliflər verilir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirə biləcək fikirlər söylənilir, vergilər vasitəsi ilə iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məsələlərinə aid təkliflər verilmişdir.